

Ιχνογραφώντας σ/την πόλη: τα Locative Media στις «διάχυτες» περιπλανήσεις

Ερευνητική Εργασία

Φοιτήτρια: Κολοκυθάκου Δώρα-Δανάη
Επιβλέπων: Γιαννούδης Σωκράτης

Πολυτεχνείο Κρήτης
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Χανιά, Ιούλιος 2015

Ευχαριστώ τον επιβλέποντα καθηγητή μου Σωκράτη Γιαννούδη για την καθοδήγηση, μεθοδικότητα και ουσιαστική του συνεισφορά στην εκπόνηση της ερευνητικής μου εργασίας.

Ευχαριστώ τη φίλη και χρόνια συνεργάτιδα Ελένη Ραγκαβάνη για την ουσιαστική συνεισφορά και υποστήριξη, καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας εργασίας, καθώς και τον φίλο, φωτογράφο Σοφιανό Δραπανιώτη για την παραχώρηση σημαντικού φωτογραφικού υλικού για το παρόν τεύχος.

...στους δικούς μου ανθρώπους που με αγάπανε και με ανέχονται..!

Περιεχόμενα

<u>Εισαγωγή</u>	σελ.: 1
Ενότητα 1: Το ίχνος του περπατήματος στο χώρο	
<u>1.Ίχνος περπατήματος</u>	σελ.: 8
1.1.Ορίζοντας το ίχνος	σελ.: 11
1.2.Το ίχνος ως απόρροια του περπατήματος	σελ.: 14
1.2.1Η πρακτική του περπατήματος Μια συμβολική μορφή στο χώρο	σελ.: 16
1.2.2.Το μονοπάτι	σελ.: 19
1.2.3.Χαρτογραφίες – η απαρχή	σελ.: 20
1.3.Το περπάτημα ως αισθητική φόρμα	σελ.: 23
1.3.1 Από τη φιγούρα του flâneur στις περιπλανήσεις των land artists	σελ.: 26
1.4.Αστικές πεζοπορικές εκφωνήσεις	σελ.: 36
<u>2.Χώρος και Τόπος</u>	σελ.: 38
2.1.Οι έννοιες του χώρου και του τόπου	σελ.: 41
2.1.1.Genius loci η αίσθηση του τόπου	σελ.: 47
2.2.Μη τόποι	σελ.: 51
2.3.Χώρος και τόπος σήμερα	σελ.: 54
2.3.1.Εντοπισμένος χώρος και χώρος ροών	σελ.: 58
<u>3.Το ανθρώπινο ίχνος περπατήματος στον τόπο</u>	σελ.: 60
3.1. <i>A line made by walking</i>	σελ.: 63

Ενότητα 2: Το ίχνος του περπατήματος στα Locative Media

<u>1.Locative Media</u>	σελ.: 70
1.1Η νέα πραγματικότητα	σελ.: 73
1.2.Ορίζοντας τα locative media	σελ.: 76
1.3.Σύγχρονες Χαρτογραφίες	σελ.: 82
1.3.1.Συμβατική Χαρτογραφία	σελ.: 83
1.3.2.Ανατρεπτική Χαρτογραφία	σελ.: 84
1.3.3.Η επιρροή της Ψυχογεωγραφίας	σελ.: 86
<u>2.Το ψηφιακό ίχνος περπατήματος στον τόπο</u>	σελ.: 90
2.1.Σχολιαστικά και ιχνογραφικά έργα	σελ.: 93
2.2.Ιχνογραφίες	σελ.: 99
2.3.Αλλάζοντας την αίσθηση του τόπου	σελ.: 108
<u>Συμπεράσματα</u>	σελ.: 113
Παράρτημα	σελ.: 119
Βιβλιογραφία	σελ.: 125

Εισαγωγή

Το περπάτημα αποτελεί ένα προνόμιο που μας δίνεται από τα πρώτα χρόνια της ζωής μας και σε όλη τη διάρκεια της και είναι συνυφασμένο με το σώμα και το νου. *Όταν σταματώ να περπατώ, σταματώ να σκέφτομαι· το μυαλό μου δουλεύει μόνο διαμέσου των ποδιών μου.*¹ Το περπάτημα -πράξη έμφυτη και αυτονόητη- είναι το μέσο πλοήγησής μας στον κόσμο και το άγνωστο και συμβολίζει μια αέναη διαδικασία εξερεύνησης, εμπειρίας και ανακάλυψης. Περπάτημα και περιπλάνηση μπορούν να ειδωθούν ως πρακτικές αντίληψης του χώρου, μετασχηματισμού και δημιουργίας. *Δεν προσδιορίζεται τοπικά, απεναντίας, εκείνο χωρικοποιεί.*² Ο χώρος πραγματώνεται από το περπάτημα και το περπάτημα από το χώρο. Εντός του αφηγείται και εξιστορεί, ως πράξη και ως αποτύπωμα.

Συνέχεια των σκέψεων μας γύρω από το περπάτημα και την περιπλάνηση, είναι η αναζήτηση του αίτιου και του αποτελέσματος της πράξης αυτής. Η έννοια που συμπυκνώνει αυτά τα δύο είναι η έννοια του ίχνους. Το ίχνος *ως απουσία μιας παρουσίας*³, συμβολίζει κάτι που υπήρξε και δεν υπάρχει πια. Πρόκειται για μια έννοια ευρύτερη, που αφορά και άλλες πτυχές της ζωής του ανθρώπου, της φύσης και της πόλης, ωστόσο, εδώ μας απασχολεί στο πλαίσιο που είναι συνυφασμένη με το περπάτημα, ως αρχετυπική χωρική μορφή και αιτιατό.

*Η ενασχόληση μου με το περπάτημα και την περιπλάνηση -ως αρχές της σκέψης και θεματολογίας της παρούσας ερευνητικής εργασίας- προκύπτει ως αποτέλεσμα της διπλωματικής μου εργασίας, η οποία είχε ως κυρίαρχο θέμα την περιπλάνηση ως μέσο τόνωσης της αίσθησης του τόπου.*¹

¹ Κολοκυθάκου Δ.Δ., Ραγκαβάνη Ε., Σταυρακάκη Μ., *Feel(in)g the city: αγγίζοντας τον ψυχισμό του περιτλανητή στην παλιά πόλη Χανίων*, Χανιά, 2014

¹ Jean-Jacques Rousseau

² deCerteau Michel, *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική: Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μετάφραση: Κ.Καψαμπέλη, εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα, 2010, σελ.: 253

³ Bergo Bettina, *The Trace in Derrida and Levinas*, Université deMontréal, Canadian Philosophical Association, London, Ontario, May, 2005,σελ.: 5

Η έννοια του ίχνους, ως χωρικό στοιχείο, ενέχει την έννοια του χώρου και του τόπου, επομένως και το ίχνος ως απόρροια του περπατήματος, είναι μια χωρική «εντύπωση», άρρηκτα συνδεδεμένη με το χώρο, τον τόπο και τη αίσθηση του τόπου.

Επιδιώκουμε οι παρατηρήσεις μας γύρω από το ίχνος περπατήματος στο χώρο, να ειδωθούν, υπό το πρίσμα των νέων «διάχυτων»⁴ μέσων επικοινωνίας. Οι εξελίξεις σχετικά με τις νέες τεχνολογίες είναι ραγδαίες. Οι τεχνολογίες των smartphones, GPS και WiFi βρίσκονται πλέον στα χέρια της πλειοψηφίας, δίνοντας τη δυνατότητα για νέες μορφές επικοινωνίας και προωθώντας συμπεριφορές και τάσεις. Η αντίληψη του χώρου αλλάζει, ο χώρος επεκτείνεται πέρα των παραδοσιακών στενών ορίων, «επαυξάνεται»⁵. Οι «διάχυτες» τεχνολογίες γίνονται αντικείμενο πειραματισμού, από καλλιτέχνες και εθελοντές. Θεματολογία η εξερεύνηση του αστικού σκηνικού, η διέγερση των αισθήσεων, η ανάκτηση του τόπου, η εκ νέου νοηματοδότηση του αστικού χώρου και όχι μόνο. Το περπάτημα, ως μέσο και αυτοσκοπός, επανέρχεται, δειλά, με αφορμή την καλλιτεχνική δημιουργία. Είτε ως πλοήγηση ή είτε ως περιπλάνηση, προωθείται από τα νέα «διάχυτα» μέσα επικοινωνίας, τα «πανταχού παρόντα»⁶, τα οποία συμβολίζουν την επαύξηση, όχι μόνο του χώρου, αλλά και του ανθρώπου.

Οι παρατηρήσεις αυτές εγείρουν ερωτήματα, όσον αφορά την έννοια του ανθρώπινου ίχνους περπατήματος στη σφαίρα των νέων «διάχυτων» τεχνολογιών. Πως η σύγχρονη καλλιτεχνική δημιουργία, του «χωρικού εντοπισμού»⁷ και της «επαυξημένης πραγματικότητας», προωθεί και αποτυπώνει το ανθρώπινο ίχνος; Πως εκφράζεται και σε τι συντελεί; Ποια η σχέση του με το χώρο και τον τόπο υπό το πρίσμα των σύγχρονων τεχνολογιών; Με ποιους τρόπους συμμετέχει ο άνθρωπος σε αυτή τη διαδικασία και πως επηρεάζεται η αντίληψή του για το χώρο και τον τόπο; Αυτές οι σχέσεις αλληλεξάρτησης ίχνους, περπατήματος, τόπου και νέων μέσων θα μας απασχολήσουν και θα μας οδηγήσουν στην απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων.

4 Με τον όρο «διάχυτα» μέσα επικοινωνίας, αναφερόμαστε σε κάθε είδους εμπειρία που χρησιμοποιεί ασύρματα, κινητά δίκτυα για την μετάδοση ψηφιακού περιεχομένου, αναφορικά με την εκάστοτε τοποθεσία του χρήστη. Με τον όρο «διάχυτα» εννοούμε την λογική της ύπαρξης στη ζωή μας, μικρών σε μέγεθος, κινητών συσκευών, συνδεδεμένων στο διαδίκτυο, διαρκώς και παντού.

5 Αναφορά στον «επαυξημένο χώρο», ο οποίος ορίζεται ως ο φυσικός χώρος που επικαλύπτεται από δυναμικά δεδομένα και μετατρέπεται σε χώρο δεδομένων (dataspace), με τη συμβολή ψηφιακών καταχωρήσεων, όπως ήχος, εικόνα, δεδομένα GPS κ.α. σε διαφόρων τύπων υπολογιστικά συστήματα.

6 Αναφορά στα «πανταχού παρόντα» υπολογιστικά συστήματα, τα οποία εμφανίζονται σε κάθε συσκευή, τοποθεσία και μορφή. Ένα τέτοιο σύστημα είναι και το κινητό τηλέφωνο. Συχνά, ο όρος ταυτίζεται με τα «διάχυτα» υπολογιστικά συστήματα.

7 Με τον όρο «χωρικός εντοπισμός» αναφερόμαστε στα υπολογιστικά συστήματα εντοπισμού θέσης, όπως η τεχνολογία GPS, που στοχεύει στην παροχή πληροφοριών, όσον αφορά τη θέση ενός σημείου, το υψόμετρο, την ταχύτητα και κατεύθυνση κίνησής του.

Διερωτόμαστε, κατά πόσο ο αστικός χώρος λαμβάνει νόημα και ουσία, διαμέσου του ανθρώπινου ίχνους περπατήματος. Στόχος μας είναι να ερευνήσουμε τον τρόπο που το ίχνος του περπατήματος μετασχηματίζεται στο πλαίσιο των «διάχυτων» μέσων, συγκεκριμένα των locative media και αν αυτό συνιστά εργαλείο νέας σημασιοδότησης του τόπου στην πόλη.

Αναλύουμε έννοιες που εμπεριέχονται στις παρατηρήσεις μας, αλλά και έννοιες που συμβάλλουν στη δημιουργία ενός τρόπου σκέψης για την εξαγωγή τελικών συμπερασμάτων. Αρχικά, οι έννοιες που μας απασχολούν είναι αυτές του ίχνους ως αυτόνομης μορφής και του περπατήματος ως καθημερινής πρακτικής, εστιάζοντας στον τρόπο που αλληλοσυμπληρώνονται και εγγράφονται στο χώρο. Στη συνέχεια, ασχολούμαστε με την ανάλυση εννοιών όπως, ο χώρος, ο τόπος και η αίσθηση του τόπου, προκειμένου ίχνος και τόπος να συντεθούν σε ένα ενιαίο πλαίσιο. Τέλος, ερευνούμε το ίχνος περπατήματος διαμέσου των locative media και τον τρόπο που μετασχηματίζεται στην ψηφιακή του μορφή.

Η βιβλιογραφία της παρούσας ερευνητικής εργασίας προσπαθεί να καλύψει ένα εύρος θεωρήσεων και απόψεων, αλλά και ένα χρονικό εύρος, κατά το οποίο αντιλήψεις και αρχές μεταβάλλονται. Για τις έννοιες του ίχνους και του περπατήματος θα βασιστούμε στην ανάλυση του αρχιτέκτονα και θεωρητικού Francesco Careri, περί νομαδικού χώρου ως πλαισίου για την απαρχή και εξέλιξη του ίχνους και του περπατήματος, στο κείμενο του *Errare Humanum Est*, του βιβλίου του *WalkScapes, Walking as an Aesthetic Practice*. Στη συνέχεια, εξετάζουμε τις έννοιες του χώρου και του τόπου βάσει της φαινομενολογικής σχολής, μέσω του Martin Heidegger με το *Κτίζουμε, Κατοικούμε, Στοχαζόμαστε* και του Christian Norberg-Schulz με τα *Genius Loci: Για μια Φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής και Existence, Space, Architecture*. Έτσι, κάνουμε μια εισαγωγή, προκειμένου να επακολουθήσει η ανάλυση της σύγχρονης εικόνας των εννοιών αυτών, από τη σκοπιά της τεχνολογικής εξέλιξης και των νέων συμπεριφορών που αυτή επιφέρει. Στην έννοια του χώρου, όπως διαμορφώνεται στη σύγχρονη πραγματικότητα, βασιζόμαστε στο *A Global Sense of Place* της γεωγράφου Doreen Massey -το οποίο μας μεταδίδει τη διάσταση του χώρου και της αίσθησης του τόπου στο σήμερα- αλλά και στον κοινωνιολόγο Manuel Castells και τη θεωρία του περί *χώρου ροών*. Τέλος, για την έρευνα στα locative media αναφερόμαστε στο *The Construction of Locative Situations: the Production of Agency in Locative Media Art Practice* του Conor McGarrigle, στο *Beyond Locative Media: Giving Shape to the Internet of Things* των Marc Tuters και Kazys Varnelis, στο *Τα μέσα επικοινωνίας δι' εντοπισμού και οι επιδράσεις τους ως προς την κοινωνική αλληλόδραση στο περιβάλλον της σημερινής πόλης* του Δημήτρη Χαρίτου

κ.α., τα οποία αναλύουν το θεωρητικό υπόβαθρο των locative media, τη θεματολογία τους, την ένταξη τους στο σύγχρονο αστικό χώρο κτλ..

Χωρίζουμε το περιεχόμενο της ερευνητικής μας εργασίας σε δύο ευρείες ενότητες. Η πρώτη ενότητα αφορά το ίχνος του περπατήματος στο χώρο, ενώ η δεύτερη αφορά το ίχνος του περπατήματος υπό το πρίσμα των locative media.

Πιο αναλυτικά, η πρώτη ενότητα διαχωρίζεται σε τρεις υποενότητες: η πρώτη αφορά το ίχνος περπατήματος, η δεύτερη τις έννοιες του χώρου και του τόπου και η τρίτη το ίχνος περπατήματος ως στοιχείο του τόπου. Στην πρώτη υποενότητα ορίζουμε το ίχνος σε ένα γενικό πλαίσιο. Στην πορεία, αναφερόμαστε στη νομαδική πόλη, η οποία, στη δομή και οργάνωση της, συσχετίζει το ανθρώπινο ίχνος με το περπάτημα, ως αίτιο και αιτιατό. Υπό αυτό το πρίσμα, αναφερόμαστε στην πρακτική του περπατήματος και κάνουμε μια ανάλυση του μονοπατιού, ως χωρικού στοιχείου και συμβολικής σύμπτυξης του περπατήματος με το ανθρώπινο ίχνος. Στη συνέχεια, μιλάμε για την καταγραφή του ίχνους περπατήματος στους πρώτους παλαιολιθικούς χάρτες, ως ένα παραλληλισμό με τη σύγχρονη χαρτογραφία, στην οποία θα αναφερθούμε στην δεύτερη ενότητα. Αφού έχουμε αναλύσει την αρχετυπική δομή του ίχνους περπατήματος, κάνουμε μια ιστορική αναδρομή στα καλλιτεχνικά ρεύματα του 20^{ου} αιώνα που ασχολήθηκαν με την έννοια του περπατήματος και της περιπλάνησης και επηρέασαν τη σύγχρονη αντίληψη για τις πρακτικές αυτές και τον τρόπο που τα νέα μέσα τις αντιμετωπίζουν. Τέλος, μελετούμε το περπάτημα ως αστική πραγματικότητα μέσα από το έργο του θεωρητικού Michel deCerteau, *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική* και συγκεκριμένα το κεφάλαιο *Περπατώντας στην πόλη*, το οποίο συνδέει το ενέργημα του περπατήματος με το χώρο και τον τόπο και μας εισάγει στην επόμενη υποενότητα.

Στη δεύτερη υποενότητα, ασχολούμαστε αρχικά με την έννοια του χώρου και του τόπου, υπό το πρίσμα της φαινομενολογικής σχολής, καθώς και στην αίσθηση του τόπου, ως γνώμονα της ταύτισης του ανθρώπου με τον τόπο. Στη συνέχεια, έχοντας κάνει μια εισαγωγή στις βασικές αυτές έννοιες, τις εξετάζουμε στη σύγχρονή τους εκδοχή, μέσω της ανθρωπολογικής προσέγγισης των «μη-τόπων», της «συμπίεσης χρόνου-χώρου» ως απόρροια των σύγχρονων τεχνολογιών επικοινωνίας και μετακινήσεων, καθώς και της θεωρίας περί «εντοπισμένου χώρου» και «χώρου ροών»· προσεγγίσεις που θα μας βοηθήσουν στην καλύτερη κατανόηση του ίχνους περπατήματος υπό το πρίσμα των locative media.

Στην τρίτη υποενότητα, φέρνοντας ως παράδειγμα το έργο του Richard Long, *A line made by walking* -ένα από τα έργα των οποίων η θεματική εστιάζει στο ανθρώπινο ίχνος- προσεγγίζουμε το ίχνος περπατήματος, ως στοιχείο νοηματοδότησης του χώρου και του τόπου.

Η δεύτερη ενότητα αποτελείται από δύο υποενότητες. Στην πρώτη, προσεγγίζουμε τη νέα πραγματικότητα, μελετώντας τις σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις, θέτοντας το πλαίσιο στο οποίο δρουν τα «διάχυτα» υπολογιστικά συστήματα. Αναλύουμε τη λογική και λειτουργία των locative media, δίνοντας βάρος στον τρόπο που αυτά γίνονται αντιληπτά, ως τέχνη και ως πρακτική. Στην συνέχεια, αναφερόμαστε στη σύγχρονη χαρτογραφία, ως αναπόσπαστο κομμάτι των locative media, καθώς και στην επιρροή της Ψυχογεωγραφίας στο θεωρητικό και χαρτογραφικό υπόβαθρο τους.

Στη δεύτερη υποενότητα, εστιάζουμε στο ανθρώπινο ίχνος περπατήματος, όπως διαμορφώνεται διαμέσου των locative media. Γίνεται ανάλυση των τρόπων χαρτογράφησης του ψηφιακού ίχνους, καθώς και σχολιασμός τεσσάρων παραδειγμάτων, που φανερώνουν τη σύγχρονη σκοπιά του ίχνους περπατήματος στο χώρο και το μετασχηματισμό του σε ψηφιακή πραγματικότητα, ικανή να συμβάλει στην εκ νέου νοηματοδότηση του χώρου και του τόπου.

Ενότητα 1

Το ίχνος του περπατήματος στο χώρο

1. ίχνη περπατήματος

Στην υποεπινότητα αυτή, επιδιώκουμε να αναλύσουμε το ίχνος ως έννοια και χωρικό στοιχείο. Το συσχετίζουμε με την πρακτική του περπατήματος, ως αίτιο και αποτέλεσμα, ενώ μελετάμε την καταγραφή του στα πλαίσια της χαρτογραφίας, καταλήγοντας στη σύνθετη έννοια του ίχνους περπατήματος. Στην πορεία, κάνουμε μια ιστορική αναδρομή του περπατήματος, στα ρεύματα που το αντιμετώπισαν ως γνώμονα της αστικής, και όχι μόνο, ζωής και στον τρόπο που το εντάσσουν στη θεωρία τους. Τέλος, επιχειρούμε μια ανάλυση του τρόπου με τον οποίον το περπάτημα εκφράζεται διαμέσου του χώρου, συσχετίζοντας το με το αστικό σκηνικό.

1.1.Ορίζοντας το ίχνος

Το ίχνος αποτελεί μια έννοια πανταχού παρούσα, δύσκολο να οριστεί, ευρεία και συγκεκριμένη, ταυτόχρονα. Οι διαφορετικές προσεγγίσεις στην έννοια αυτή, της προσδίδουν και διαφορετικά νοήματα. Ετυμολογικά το ίχνος -ανθρωπογενές ή μη- ταυτίζεται με την ελάχιστη παρουσία, την ελάχιστη ποσότητα από κάτι, το αποτύπωμα, το σημάδι.¹

Το ίχνος, χνάρι ή ακνάρι - όροι ποιητικοί και καθημερινοί, συνάμα - συχνά ορίζουν το ίδιο το παρελθόν· μια θύμηση, μια ανάμνηση, μια σκιά από κάτι που υπήρχε κάποτε. Ενέχει τη διάσταση του χρόνου, καθώς εμπλέκεται με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον.

Άλλοτε είναι απτό και ορατό, ορίζει χώρους και κινήσεις, άλλοτε βρίσκεται στη σφαίρα της μνήμης, ορίζει σκέψεις και βιώματα.² Επομένως, η υπόσταση του ίχνους μπορεί να είναι υλική ή άυλη και καθορίζει τον τρόπο που το αντιλαμβανόμαστε.

1 Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Κέντρο Λεξιλογίας, Αθήνα 1998

2 Δασκαλάκη Κ., Ζαπανιώτης Φ., *Ίχνος*, διάλεξη ΕΜΠ, 2010, σελ.: 14

Το ίχνος με την παραδοσιακή έννοια είναι υλικό. Ίχνη ζώων, πατημασιές, θραύσματα, αποτελούν απτά ίχνη της καθημερινότητας, συμβολίζουν πράξεις που έχουν προηγηθεί και έχουν αφήσει το αποτύπωμά τους στο χώρο. Το υλικό ίχνος θα μπορούσε να οριστεί ως το αποτύπωμα στο χώρο, το οποίο μπορούμε να αντιληφθούμε με τουλάχιστον μία από τις πέντε μας αισθήσεις. Επίσης, συμβολίζει την ελάχιστη δομή, όπως η «κάτοψη» που φανερώνεται σε μια ανασκαφή ή οι «υλικές» εναπομείνουσες χαράξεις μιας κατεδαφισμένης πολυκατοικίας στη μεσοτοιχία της, οι πατημασιές που διαμορφώνουν ένα μονοπάτι ή ακόμα οι βασικές γραμμές ενός σκίτσου. Το υλικό ίχνος είναι παντού. Βρίσκεται στη δομή των πραγμάτων, είναι η απαρχή τους.

Το άυλο ίχνος είναι μια έννοια που προσπαθεί να ορίσει το αόριστο, το αόρατο και πολλές φορές το άφατο. Συχνά βρίσκεται στη σφαίρα του μυαλού μας. Είναι οι πράξεις του παρελθόντος που εντυπώνονται στον ανθρώπινο νου, αφήνοντας τα ίχνη τους με τη μορφή σκέψεων, βιωμάτων, αναμνήσεων, συγκροτώντας τη μνήμη. Τα άυλα αυτά ίχνη συνθέτουν το απόσταγμα των εμπειριών μας, συμβολίζοντας, όπως συμβαίνει και στο υλικό ίχνος μια ελάχιστη δομή. Αυτά τα ίχνη δομούν τη σκέψη μας εκ νέου. Υπόκεινται στη φθορά του χρόνου, ξεθωριάζουν και χάνονται.

Το άυλο ίχνος -όπως και καθετί άυλο- μπορεί να ιδωθεί από μια ιδεαλιστική, αφηρημένη σκοπιά με φιλοσοφικές προεκτάσεις. Παρόλα αυτά, διαθέτει και μια δεύτερη πτυχή, ρεαλιστική και πρακτική, γεγονός που το καθιστά πιο αντιφατικό και ουσιαστικό απ' ό τι φανταζόμαστε. Αυτή η άλλη όψη του άυλου ίχνους, είναι εκείνη που διαμορφώθηκε και συνεχίζει να διαμορφώνεται από την έλευση του διαδικτύου και των νέων «διάχυτων» τεχνολογιών. Μια μορφή άυλου ίχνους, ευρέως διαδεδομένου στις μέρες μας, προκύπτει από τα γεωγραφικά συστήματα εντοπισμού (GPS). Οι πομποδέκτες GPS παρέχουν ακριβείς πληροφορίες για τη θέση ενός σημείου, το υψόμετρο, την ταχύτητα και την κατεύθυνση της κίνησης του, δηλαδή ουσιαστικά καταγράφουν το άυλο, ψηφιακό ίχνος του σημείου αυτού, που πολύ συχνά είμαστε εμείς οι ίδιοι. Το ίχνος καταγράφεται και απεικονίζεται ψηφιακά, επομένως παραμένει αναλλοίωτο στο πέρασμα του χρόνου. Αυτή η πτυχή του ψηφιακού ίχνους θα μας απασχολήσει στη δεύτερη ενότητα, ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό της τεχνολογίας των locative media.

*Το ίχνος μπορεί να ειδωθεί ως ένα πάντοτε απόν παρόν,
ως η απουσία της παρουσίας.
Jacques Derrida*

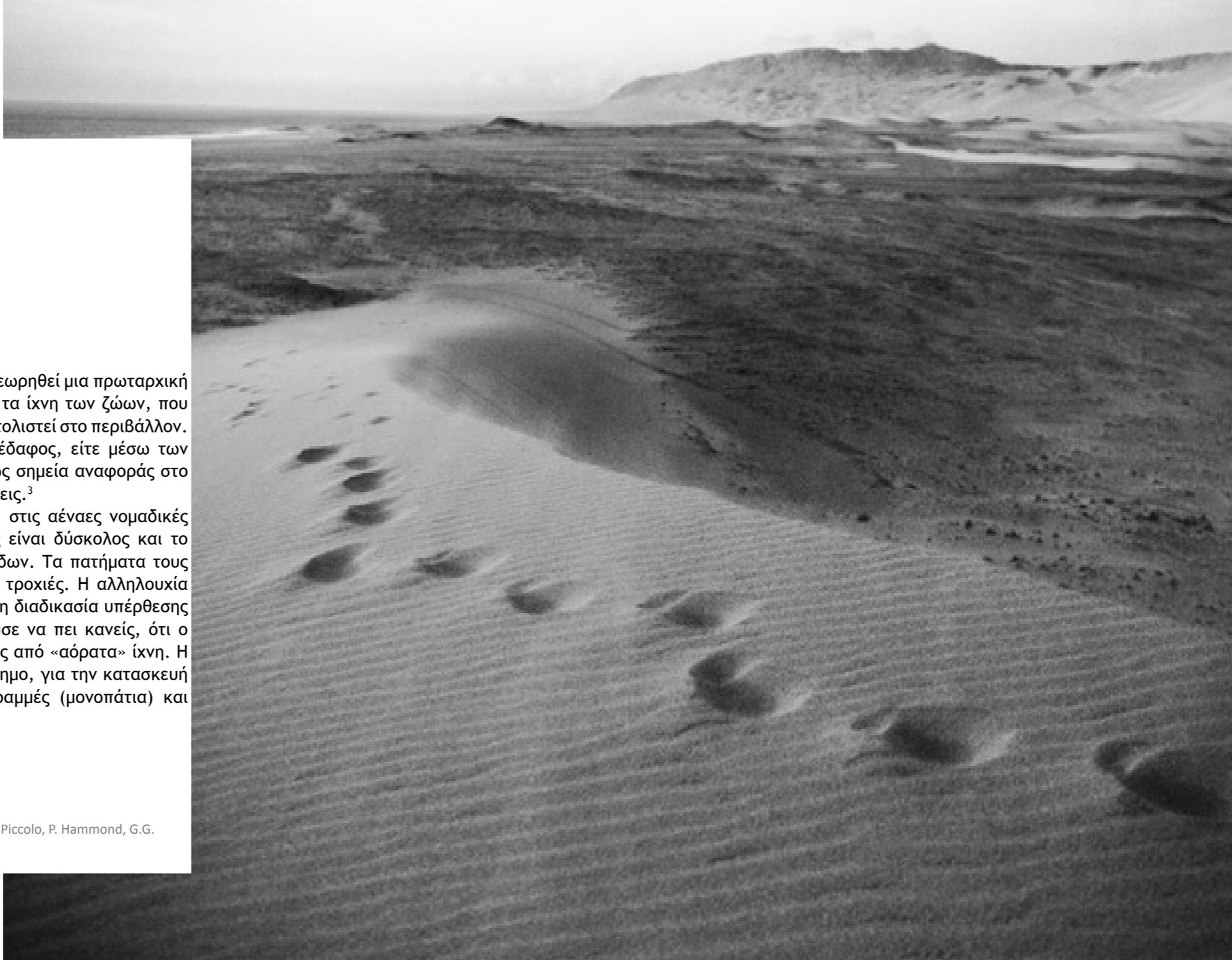
1.2. Το ίχνος ως απόρροια του περπατήματος

Το προερχόμενο από την ανθρώπινη δραστηριότητα ίχνος, μπορεί να θεωρηθεί μια πρωταρχική μορφή παρέμβασης στη φύση. Αρχικά, ο πρωτόγονος άνθρωπος ακολουθεί τα ίχνη των ζώων, που προκύπτουν από τις εποχιακές μεταναστεύσεις τους, προκειμένου να προσανατολιστεί στο περιβάλλον. Ωστόσο, από κάποιο σημείο και μετά, αφήνει, σκόπιμα, τα ίχνη του στο έδαφος, είτε μέσω των βημάτων του, είτε μέσω στοιχείων του τοπίου. Τα ίχνη αυτά, λειτουργούν ως σημεία αναφοράς στο χώρο και στη συνέχεια, εξελίσσονται σε αναγνωρίσιμες, συμβολικές επεμβάσεις.³

Στην παλαιολιθική εποχή βρίσκουμε τις απαρχές του υλικού ίχνους, στις αέναες νομαδικές τροχιές. Ο νομαδικός χώρος είναι μια «έρημος», όπου ο προσανατολισμός είναι δύσκολος και το μόνο στοιχείο που δηλώνει κάτι, είναι τα ίχνη του περπατήματος των νομάδων. Τα πατήματα τους ορίζουν χώρο, συμβολίζουν κίνηση και κατεύθυνση, δημιουργούν κυκλικές τροχιές. Η αλληλουχία των πατημάτων, η γραμμική αυτή παρέμβαση στη φύση, συμβολίζει μια αέναη διαδικασία υπέρθεσης ιχνών, που εντυπώνονται στο τοπίο, σαν μια γλυπτική πράξη. Θα μπορούσε να πει κανείς, ότι ο νομαδικός χώρος είναι κενός. Για τους νομάδες, όμως, ο χώρος είναι γεμάτος από «αόρατα» ίχνη. Η οποιαδήποτε ανομοιομορφία στο έδαφος υποδηλώνει ένα γεγονός, ένα ορόσημο, για την κατασκευή ενός νοητού χάρτη αποτελούμενου από σημεία (συγκεκριμένοι τόποι), γραμμές (μονοπάτια) και επιφάνειες (ομοιογενείς περιοχές).⁴

³ Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 44

⁴ Ο.π. σελ. 42

1.2.1. Η πρακτική του περπατήματος | Μια συμβολική μορφή στο χώρο

Υπό αυτό το πρίσμα, το ανθρώπινο ίχνος είναι συνυφασμένο με τη διάσχιση του χώρου, δηλαδή το περπάτημα. Το περπάτημα αποτελεί μια δεξιότητα η οποία κατακτιέται με δυσκολία τους πρώτους μήνες της ζωής του ανθρώπου, ωστόσο αργότερα γίνεται μια πράξη υποσυνείδητη και αυτόματη.⁵ Είναι μια πράξη απώλειας και ανάκτησης της ισορροπίας. Κάθε φορά που κάνουμε ένα βήμα προς τα μπροστά, χάνουμε την ισορροπία μας και την αποκαθιστούμε φέρνοντας το άλλο πόδι εμπρός, σε μια αλληλουχία βημάτων.⁶

Η πράξη της διάσχισης του χώρου πηγάζει από την ανάγκη για εύρεση τροφής και πληροφοριών απαραίτητων για την επιβίωση, είτε πρόκειται για τον άνθρωπο, είτε όχι. Το περπάτημα αποτελεί την πρώτη, συμβολική μορφή επέμβασης του ανθρώπου στο φυσικό τοπίο.⁷ Προτού καν σχηματίσει κοινωνίες, ο πρωτόγονος, είτε ενσυνείδητα, είτε ασυνείδητα, μαθαίνει να αποτυπώνει στο χώρο το ίχνος των βημάτων του. Περπατώντας, αντικρίζει και αξιολογεί το τοπίο γύρω του. Η πρακτική του περπατήματος αποτελεί γνωστικό εργαλείο αναγνώρισης του χώρου, εξερεύνησης και αλληλεπίδρασης. Περπατώντας διαβάζω και καταγράφω το χώρο· το σώμα μου εγγράφει τα γεγονότα του ταξιδιού μου, τις εντυπώσεις, τα εμπόδια, τους κινδύνους, την ποικιλομορφία του εδάφους. Η φυσική δομή του εδάφους αντανακλάται στο κινούμενο σώμα μου.⁸

Επομένως, το περπάτημα είναι μια αυτούσια εμπειρία και δομεί βιώματα. Εκτός, όμως, από την επιρροή του εδάφους στο κινούμενο σώμα του περιπατητή, το ίδιο το σώμα διαμορφώνει χώρο. Αφού οι βασικές

ανθρώπινες ανάγκες εκπληρωθούν, το περπάτημα, ως συμβολική μορφή πλέον, λειτουργεί ως το πρωταρχικό μέσο εγκατάστασης και κατοίκησης σε ένα περιβάλλον. Κατ' αυτή την έννοια, η πρακτική του περπατήματος θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια μορφή αρχιτεκτονικής.⁹ Ο άνθρωπος εγκαθιδρύει μια σημαντική σχέση με το περιβάλλον του, καθώς από αυτή την απλή και τόσο αυτονόητη γι' αυτόν πράξη, προκύπτουν οι πρώτες παρεμβάσεις στη φύση· τα μενίρ, η γλυπτική, η αρχιτεκτονική, εντέλει, το ίδιο το τοπίο.¹⁰

εικ.2, σελ.: 13, Δακτυλικά αποτύπωμα

εικ.3, σελ.: 15, Moisen Samaan, *Human imprints are left on a sand dune in the remote Ocucaje Desert in southern Peru*

εικ.4, σελ.: 16, Marina Abramovich, Ulay, *The Lovers|The Great Wall Walk*

⁵ Ο.π. σελ. 19

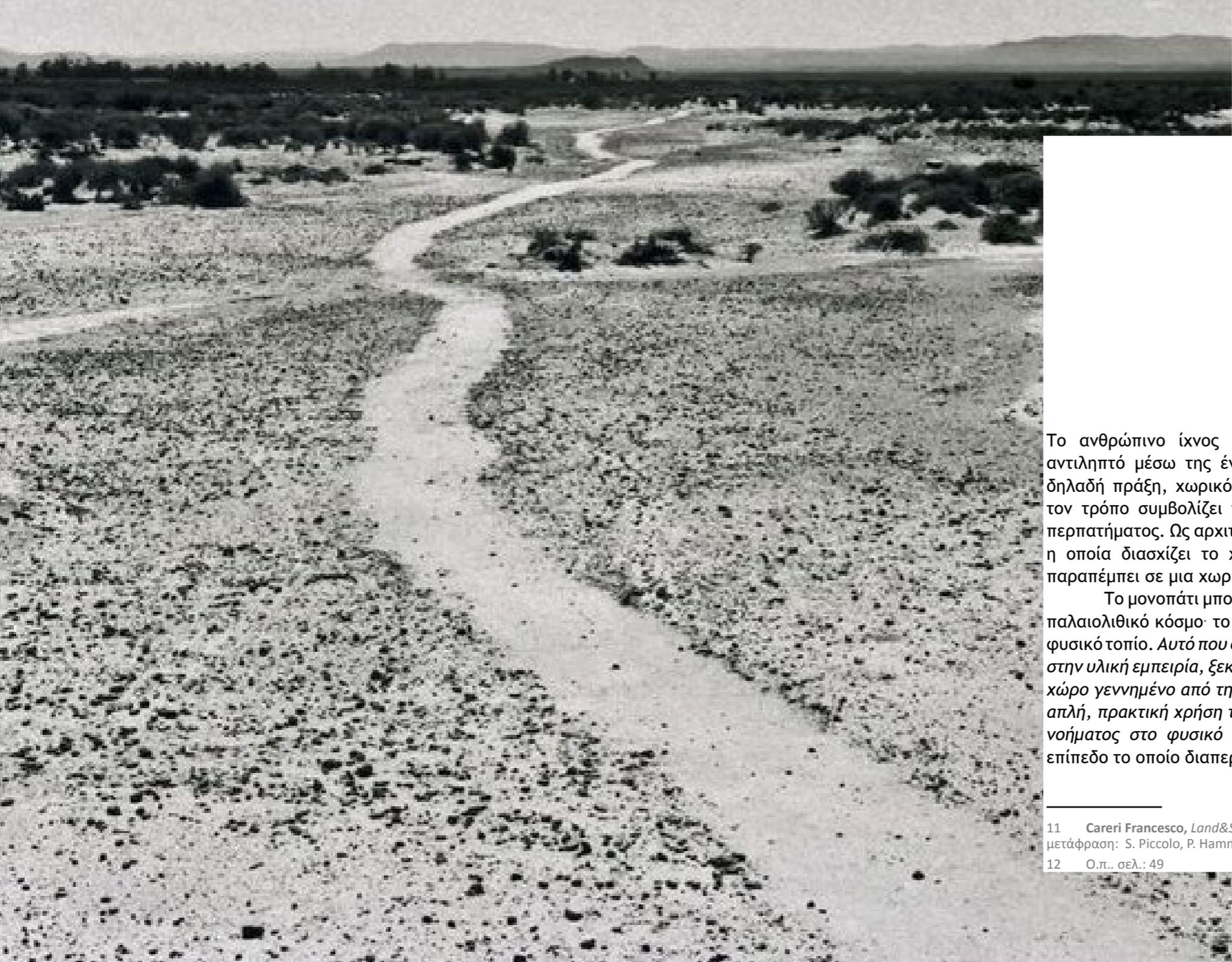
⁶ O'Rourke Karen, *Walking and Mapping: Artists as cartographers*, The MIT press, Cambridge, 2013, σελ.: 27

⁷ Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 19

⁸ Ο.π., σελ.: 154

⁹ O'Rourke Karen, *Walking and Mapping: Artists as cartographers*, The MIT press, Cambridge, 2013, σελ.: 43

¹⁰ <http://www.strozzina.org/en/authors/francesco-careri/>

1.2.2. Το μονοπάτι

Το ανθρώπινο ίχνος περπατήματος, αποτυπωμένο στο χώρο, γίνεται αντιληπτό μέσω της έννοιας του μονοπατιού: το μονοπάτι ως πέρασμα, δηλαδή πράξη, χωρικό στοιχείο και αφηγηματική διαδικασία. Κατ' αυτόν τον τρόπο συμβολίζει την πράξη της διάσχισης του χώρου, δηλαδή του περπατήματος. Ως αρχιτεκτονικό στοιχείο, αποτελεί την απτή, υλική γραμμή η οποία διασχίζει το χώρο, συνενώνοντας και διαχωρίζοντας τον, ενώ παραπέμπει σε μια χωρική εξιστόρηση, μια χωρική αφήγηση.¹¹

Το μονοπάτι μπορεί να θεωρηθεί η πρώτη μορφή αρχιτεκτονικής στον παλαιολιθικό κόσμο: το πρώτο τεχνητό σημάδι επιβολής του ανθρώπου στο φυσικό τοπίο. Αυτό που φαινόταν ως ασυνάρτητος, τυχαίος χώρος βασισμένος στην υλική εμπειρία, ξεκινά αργά να μετατρέπεται σε ορθολογικό, γεωμετρικό χώρο γεννημένο από την αφηρημένη σκέψη. Αυτό είναι το πέρασμα από μια απλή, πρακτική χρήση του χώρου, για την ανεύρεση τροφής, στην απόδοση νοήματος στο φυσικό τόπο.¹² Η γη γίνεται αντιληπτή ως ένα οριζόντιο επίπεδο το οποίο διαπερνά ένας κάθετος άξονας. Το επίπεδο, είναι ο χώρος

¹¹ Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 25

¹² Ο.π., σελ.: 49

εικ.5, σελ.: 18, Richard Long, *Karoo Line, A fifteen day walk in south Africa*

εκείνος, όπου ο άνθρωπος δημιουργεί κέντρα, μονοπάτια και περιοχές, δηλαδή τον κόσμο του. Έτσι, ξεκινά μια διαδικασία εναλλαγής κατοίκησης και ταξιδιού κατά μήκος των μονοπατιών που χαράσσει, ανάμεσα στο «γνώριμο» και στο «άγνωστο» τοπίο. Άλλοτε, αυτά οδηγούν σε ένα συγκεκριμένο στόχο, άλλοτε συμβολίζουν την πρόθεση για μια κατεύθυνση και, βαθμιαία, χάνονται εντός του άγνωστου, «αχαρτογράφητου» χώρου. Το μονοπάτι αντιπροσωπεύει μια βασική ιδιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης και πρωταρχικό σύμβολο της.¹³

Κάθε μορφή έχει την αρχέτυπη μήτρα της, αυτήν που τη συνοψίζει αντιληπτικά, αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «ελάχιστο στερεότυπο», που τη δομεί στην αντίληψη του χρήστη, μέσα από μια διαδικασία συνθετικής αφαίρεσης.¹⁴ Έτσι και το ίχνος, αποτελεί το «ελάχιστο στερεότυπο» του μονοπατιού. Το ένα ίχνος διαδέχεται το άλλο και οι πατημασιές διαμορφώνουν το πρώτο μονοπάτι.

Μπορούμε να αντιληφθούμε το ίχνος και κατ' επέκταση το μονοπάτι, ως μια συμβολική μορφή επικοινωνίας. Το μονοπάτι ζωοδοτεί το χώρο και συμβολίζει μια «πράξη ομιλίας» αποτυπωμένη στο έδαφος. Δρα ως υπόδειξη, πληροφορεί και καθοδηγεί το διαβάτη. Υποδηλώνει το ασφαλές πέρασμα και τον προ(σ)καλεί, περνώντας τον από γνώριμους τόπους, ωθώντας τον σε άγνωστες πτυχές του τοπίου.

1.2.3.Χαρτογραφίες | η απαρχή

Το ίχνος και κατ' επέκταση το μονοπάτι, υπόκειται σε καταγραφή και χαρτογράφηση. Οι νομαδικοί χάρτες μπορούν να ειπωθούν ως μια μορφή ιχνογραφίας¹⁵, ως αποτέλεσμα της αφομοίωσης και της απομνημόνευσης του νομαδικού χώρου. Μπορούν να ειπωθούν ως ένα κενό, το οποίο χαράσσεται από διανύσματα, ασταθή βέλη, τα οποία δεν αποτελούν καθορισμένα μονοπάτια, αλλά προσωρινές συνδέσεις.

Το ίδιο σύστημα χωρικής αναπαράστασης βρίσκεται στο σχέδιο ενός παλαιολιθικού χωριού, σκαλισμένο σε μια πέτρα στο Val Camonies, στους χάρτες των “walkabouts” των Αβοριγίνων και στους ψυχογεωγραφικούς χάρτες των Καταστασιακών.¹⁶

Τα παραδείγματα των παλαιολιθικών χαρτών τονίζουν τη σημασία του ίχνους, ως θεμελιώδους

13 Norberg-Schulz Christian, *Existence, Space, Architecture*, Praeger Publishers, London, 1971, σελ.: 21

14 Στεφάνου Ιουλία, Στεφάνου Ιωσήφ, *Περιγραφή της εικόνας της πόλης*, Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα, 1999, σελ.: 11

15 Ιχνογραφία είναι κάθε σχέδιο που αναπαριστά μορφές ή αντικείμενα αφαιρετικά, χωρίς χρώματα, μόνο με γραμμές. Είναι, ουσιαστικά, ένα σύνολο ιχνών - γραμμών που αποδίδουν την ελάχιστη δομή μιας πολύπλοκης πραγματικότητας.

16 Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 49

στοιχείου προς αποτύπωση. Το ίχνος δεν είναι μόνο το έναυσμα και η αιτία της χαρτογράφησης. Είναι και το αποτέλεσμα, αυτό που απομένει, το λείψανο μιας πράξης. Επομένως, απαρχή και κατάληξη. Ο Michel de Certeau, αναλύει την οδοιπορική πρακτική στην πόλη, συγκρίνοντας την πράξη με το ίχνος της. Τα ανθρώπινα βήματα δεν εγγράφονται απλά στον χώρο, αλλά τον καθορίζουν. Η «εγγραφή» των βημάτων γίνεται μέσω των χαρτών, ωστόσο, η περιπατητική πράξη μετατρέπεται σε αναγνωσιμότητα, διαγράφοντας τον ίδιο της τον εαυτό. Οι διεργασίες του περπατήματος μπορούν να μεταφερθούν σε χάρτες, ώστε να μεταγραφούν τα ίχνη τους και οι τροχιές τους. Η αποτύπωση της διαδρομής στο χάρτη αφαιρεί το ίδιο το ενέργημα και το χαρακτήρα του, καθιστώντας ορατό μόνο το ίχνος της πράξης. *Το ίχνος έχει υποκαταστήσει την πρακτική.*¹⁷ Το ίχνος, εδώ, είναι το, χωρίς χαρακτήρα και ταυτότητα λείψανο, μιας πράξης που χάνεται στη λήθη.

Η διαφοροποίηση του σύγχρονου χάρτη από τον νομαδικό, έγκειται στο γεγονός ότι υπάρχει υπεραπλούστευση και αφαίρεση, όχι μόνο της οδοιπορικής πράξης -πράγμα λογικό- αλλά και του νοήματος, του στόχου, της ταυτότητας της, σε όφελος της αναγνωσιμότητας. Ενώ το ίχνος, ως ίχνος και μόνο, αποτελεί τεκμήριο και βάση της νομαδικής πόλης, το σύγχρονο ίχνος αντιμετωπίζεται ως μια ακόμα καταγραφή στον πολύπλοκο αστικό χώρο.

Είδαμε, ότι η παραγωγή ιχνών αποτελεί μια φυσική ανάγκη του ανθρώπου· την ανάγκη να υποδεικνύει την ύπαρξη του και να αποδεικνύει τις πράξεις του. Είναι το αποτύπωμα στο παρόν, μιας πράξης του παρελθόντος· ένα ακνό ενθύμημα της ύπαρξης, όχι μόνο μιας πράξης που έλαβε χώρα κάποτε, αλλά, πιθανόν, και του υποκειμένου που την πραγματοποίησε. Η αποτύπωση αυτού του ίχνους είναι μια εκούσια ή ακούσια διαδικασία, αποτέλεσμα των διεργασιών μας στο χώρο.

Είδαμε ότι η έννοια του ίχνους είναι συνυφασμένη με το ενέργημα του περπατήματος. Είναι σκόπιμο να μελετήσουμε τη λειτουργία, συμβολή και εξέλιξη αυτής της βασικής, καθημερινής πρακτικής μέσω των καλλιτεχνικών ρευμάτων και εκφράσεων του 20^{ου} αιώνα.

17 deCerteau Michel, *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική: Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μετάφραση: Κ.Καψαμπέλη, εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα, 2010, σελ.: 254

1.3. Το περπάτημα ως αισθητική φόρμα

Η προέλευση του ανθρώπου είναι συνυφασμένη με την πράξη του περπατήματος, με μεταναστεύσεις λαών και θρησκευτικές και πολιτιστικές ανακατατάξεις, με την αναζήτηση τροφής και ασφάλειας. Όπως αναφέρθηκε, το περπάτημα, ως τρόπος ζωής, βρίσκει τις ρίζες του στην Παλαιολιθική εποχή και στους σκαλισμένους χάρτες των νομάδων. Πριν τους νομάδες, οι άνθρωποι πλανώνται σε κενούς, «ακανόνιστους», αχαρτογράφητους χώρους με μοναδικό σκοπό την επιβίωση. Σε αντιδιαστολή, οι νομάδες κινούνται σε κυκλικές τροχιές. Ο νομαδικός χώρος είναι ένα ατέρμονο, ακατοίκητο, συχνά, αδιαπέραστο κενό, όπου το μόνο αναγνωρίσιμο στοιχείο είναι ίχνη βημάτων· ένα κινητό, φευγαλέο σημάδι.¹⁸ Τα βήματα των νομάδων, υποδηλώνουν μια τελετουργία, έναν ύμνο στη διαρκή περιπλάνηση, ενώ η εγκατάσταση σε ένα σημείο είναι απλή παρένθεση στην καθημερινότητά τους.

Έτσι, παρόλο που το περπάτημα δεν αποτελεί φυσικό, χωρικό κατασκεύασμα, υποδηλώνει την μετάλλαξη του τοπίου και των νοημάτων που αυτό φέρει, καθιστώντας το την πρώτη μορφή επέμβασης στη φύση. Η ίδια η ανθρώπινη παρουσία, οι σκέψεις και οι αντιλήψεις οδηγούν, με τον τρόπο τους, στη νοηματοδότηση του χώρου και, κατά συνέπεια, στη μεταβολή του.

Πράττουμε ένα μεγάλο άλμα από την παλαιολιθική εποχή, στον 19^ο αιώνα, όχι γιατί η πρακτική του περπατήματος έχασε τη θεμελιώδη της αξία στο ενδιάμεσο, αλλά γιατί μας ενδιαφέρει το σημείο καμπής του ρου της ιστορίας του περπατήματος· η μεταστροφή του, από καθημερινή πρακτική, σε

18 Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 38

αισθητική φόρμα και εργαλείο ανάκτησης και ζωοδότησης του χώρου.

Ο 19^{ος} αιώνας και η Βιομηχανική Επανάσταση επιφέρουν εκ βάθρων αλλαγές στο τεχνικό, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό σκηνικό των σύγχρονων πόλεων. Στις μεγαλουπόλεις συρρέει πλήθος κόσμου προκειμένου να απασχοληθεί ως ανθρώπινο δυναμικό στα εργοστάσια. Οι ρυθμοί της καθημερινότητας αλλάζουν, οι εξελίξεις είναι ραγδαίες και οι πόλεις, φυσικά, δεν μένουν ανεπηρέαστες από τις νέες ανακατατάξεις. Η έννοια της μητρόπολης πρωτοστατεί, παραγκωνίζοντας συνθήκες και αξίες του παρελθόντος. Οι άνθρωποι καλούνται να προσαρμοστούν στη νέα καθημερινότητα και σε καταστάσεις ασυνήθιστες για την προ-βιομηχανική κοινωνία.

*Όποιος βλέπει χωρίς να ακούει είναι πολύ πιο ανήσυχος από εκείνον που ακούει χωρίς να βλέπει. Εδώ βρίσκεται κάτι χαρακτηριστικό για την κοινωνιολογία της μεγαλούπολης. Οι αμοιβαίες σχέσεις των ανθρώπων στις μεγαλουπόλεις διακρίνονται από μια σαφή υπεροχή της δραστηριότητας του ματιού σε σχέση με εκείνη της ακοής. Η κύρια αιτία γι' αυτό είναι τα δημόσια μέσα συγκοινωνίας. Πριν από την ανάπτυξή τους στον 19ο αιώνα, οι άνθρωποι δεν βρίσκονταν αναγκασμένοι να κοιτάζονται επί πολλά λεπτά ή και ώρες χωρίς να απευθύνουν το λόγο ο ένας στον άλλον.*¹⁹ Ο Georg Simmel συνοψίζει, με ένα απλό παράδειγμα, την κοινωνική σύγχυση που προκαλείται με την έλευση των μηχανών στην καθημερινή ζωή.

Το ρεύμα του Ρομαντισμού, ως μιας μορφής αντίλογος, φέρνει στο φως την έκφραση των εσωτερικών συναισθημάτων, την ευαισθησία, τη δημιουργική φαντασία, αξίες που έχουν βρεθεί στο περιθώριο, ως απόρροια των νέων τεχνοκρατικών αντιλήψεων. Ο «ρομαντικός» βρίσκεται σε μια συνεχή ανησυχία και συναισθηματική αστάθεια, ερευνά, αναρωτιέται και αμφιβάλλει, βρίσκοντας παρηγοριά στη φύση και στις κλασσικές αξίες του παρελθόντος.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, αναπτύσσονται προβληματισμοί γύρω από τη ζωή στην πόλη. Στην αρχή διατυπώνονται έμμεσα, μέσω της λογοτεχνίας, της ζωγραφικής, της μουσικής, ωστόσο, αργότερα, θα αναλυθούν πιο ολοκληρωμένα από κινήματα που θα επηρεάσουν την κοινωνική, πολιτική και καλλιτεχνική σκέψη.

Η δική μας ανάλυση εστιάζει στην εξέλιξη του περπατήματος, ως έννοιας υπό εξέταση, μέσα από τις καλλιτεχνικές πρωτοπορίες του 20^{ου} αιώνα. Ορίζουμε ως απαρχή την «flaneurie» του Baudelaire και οδεύουμε από τον Ντανταϊσμό στον Σουρεαλισμό, από τη Λεττριστική Διεθνή στην Καταστασιακή Διεθνή και από τον Μινιμαλισμό στην Land Art.

¹⁹ Georg Simmel όπως αναφέρεται στο: Benjamin Walter, *Charles Baudelaire: A lyric poet in the era of high capitalism*, μετάφραση Harry Zohn, Verso Editions, London, 1983, σελ.: 46

εικ.6, σελ.: 21, Bedolina Map, Valcarmonica, Italy
εικ.7, σελ.: 25, Stanley Kubrick, *The New York subway*

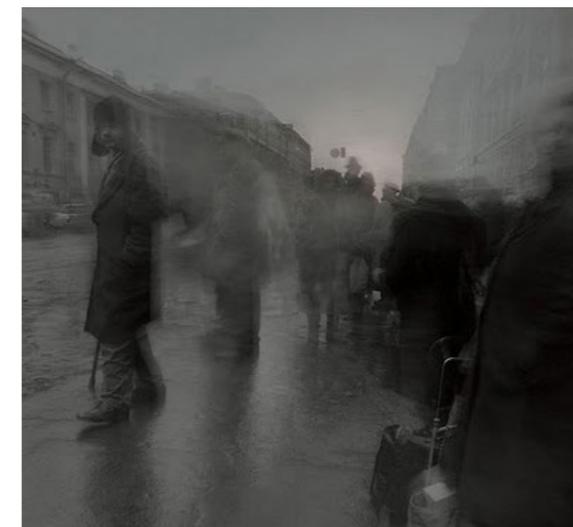

1.3.1. Από τη φιγούρα του «flaneur» στις περιπλανήσεις των land artists

Μια ιδιαίτερη μορφή του 19^{ου} αιώνα είναι ο Charles Baudelaire²⁰, λυρικός ποιητής και αμφιλεγόμενη φιγούρα για τα ήθη της εποχής. Για πρώτη φορά μέσα από την ποίηση του προβάλλεται το Παρίσι, όχι ως ύμνος προς την ίδια την πόλη, ως τόπο και πατρίδα, αλλά ως μια αφήγηση και μια ματιά στην σύγχρονη αστική ζωή. Είναι η ματιά του «flaneur», του πλάνητα, του περιπλανώμενου δανδή, του περιφερόμενου χωρίς σκοπό, του περιπατητή, του πλανόβιου.²¹ Το προφίλ του είναι αυτό ενός σύγχρονου αστού, ανώτερης κοινωνικής τάξης, ο οποίος έχοντας λύσει τις βιοποριστικές του ανάγκες, βρίσκει ενδιαφέρον στην παρατήρηση του πλήθους και της πόλης. *Όταν βρίσκεται ανάμεσα στις όψεις της πόλης, νιώθει σαν στο σπίτι του όπως ακριβώς νιώθει ο καθένας ανάμεσα στους τέσσερις τοίχους του σπιτιού του.*²² Περιπατώντας χωρίς την αίσθηση του χρόνου και χωρίς συγκεκριμένο σκοπό, ο πλάνης νιώθει μια βαθιά ικανοποίηση, σχεδόν μια μέθη. Βιώνει με όλες του τις αισθήσεις το χώρο, σπουδάζει μια «αστική επιστήμη».

Στο ημιτελές του έργο, *The Arcades Project*, ο Walter Benjamin²³ ορίζει τον «flaneur» ως τον σιωπηλό παρατηρητή, που «διαβάζει» την πόλη και τους υπαινιγμούς της. Πάντα σε εγγύτητα με τα γεγονότα και ψάχνοντας καταφύγιο στο πλήθος, ο «flaneur» συμβολίζει την συνάντηση του διανοούμενου με την αγορά και τα αγαθά.²⁴ Η σχέση του με το πλήθος δεν είναι μια σχέση υποταγής ή κυριαρχίας. Εντός και εκτός των γεγονότων, επηρεάζεται ή παρατηρεί, γίνεται έρμαιο του πλήθους ή προσπερνά.

Παράλληλα, η «flaneurie» στην «φαντασμαγορία» του Παρισιού, περιλαμβάνει την ενδελεχή παρατήρηση του αστικού σκηνικού. Ο πλάνης ανακαλύπτει τα κατώφλια, τις αστικές μεταβάσεις από το μέσα στο έξω, οι οποίες αντικατοπτρίζονται στις στοές-«arcades», σύμβολα νεωτερικότητας και πλούτου. Τα δημόσια αυτά περάσματα γίνονται τόπος δράσης για τον πλάνητα. Ουσιαστικά, η στοά είναι δρόμος και ο δρόμος είναι το καταφύγιο του «flaneur».²⁵

Δεν έχει σημασία τι μονοπάτι θα ακολουθήσει ο flâneur , κάθε ένα από αυτά θα τον οδηγήσει σε ένα έγκλημα
Walter Benjamin

20 Βλ. παράρτημα, σελ.: 119

21 Κριμίζη Σοφία, *Ο Baudelaire και ο Benjamin στο Παρίσι του μετακινούμενου χρόνου*, διάλεξη, ΕΜΠ, 2008, σελ.: 2

22 Benjamin Walter, *Charles Baudelaire: A lyric poet in the era of high capitalism*, μετάφραση Harry Zohn, Verso Editions , London , 1983, σελ.: 37

23 Βλ. παράρτημα, σελ.: 119

24 Benjamin Walter, *Charles Baudelaire: A lyric poet in the era of high capitalism*, μετάφραση Harry Zohn, Verso Editions , London , 1983, σελ.: 21

25 ο.π., σελ.: 37

Οι αντικομφορμιστές Ντανταϊστές²⁶ με γνώμονα τον εσκεμμένο παραλογισμό και την κατάλυση κυρίαρχων παραδοσιακών ιδεών μετεξελλίσσουν την ιδέα της «flaneurie». Σκοπός τους ο επαναπροσδιορισμός και η εκλαΐκευση της τέχνης -με τα «readymades»²⁷- η οποία δεν χωροθετείται μόνο στην γκαλερί, αλλά φωλιάζει στο αστικό σκηνικό, σε κοινότυπους χώρους της πόλης, ξεφεύγοντας από τα εδραιωμένα πρότυπα. Η «αντι-τέχνη» λαμβάνει χώρα στην πόλη, η οποία γίνεται πεδίο δράσης με υπαίθρια «happenings», όπως performances, εφήμερες εγκαταστάσεις κ.α.

Η λογική του «banal», δηλαδή των αφανών, θεωρητικά κενών νοήματος, τόπων πυροδοτεί τα λεγόμενα «visit», τις «επισκέψεις» στους τόπους αυτούς, υπό τη μορφή εκδρομών²⁸. Η πόλη επαναπροσδιορίζεται, γίνεται χώρος ελεύθερης έκφρασης, βιωματικής εμπειρίας και περιπλάνησης.

Ενώ, ο Ντανταϊσμός βρίσκεται στη δύση του, πολλοί εκπρόσωποι του προσχωρούν στο ρεύμα του Σουρεαλισμού²⁹. Άμεσα επηρεασμένοι από τις φροϋδικές θεωρήσεις, οι Σουρεαλιστές στοχεύουν στην απελευθέρωση της φαντασίας, μέσω της μελέτης του υποσυνείδητου και των ονείρων. Διέξοδος για την αληθινή εμπειρία είναι η επαφή με την κρυφή πλευρά του εαυτού μας και την ιδιοσυγκρασία μας, απορρίπτοντας τις όποιες αισθητικές ή ηθικές επιταγές.

Γνώμονας των Σουρεαλιστών είναι η «αυτόματη γραφή», τεχνική η οποία ξεκινά από τη λογοτεχνία και τη ζωγραφική και επεκτείνεται στην πρακτική του περπατήματος, υπό τη μορφή του «deambulation». Οι Σουρεαλιστές διασχίζουν την πόλη, όπως το νου, αποκαλύπτοντας την αφανή

26 Βλ. παράρτημα, σελ.: 119

27 Ο όρος «readymade» αναφέρεται στο κοινό, μαζικής παραγωγής αντικείμενο, το οποίο οι Ντανταϊστές και ειδικότερα ο Marcel Duchamp, χρησιμοποιούν για διαφορετικό σκοπούς από το αυτούς για τους οποίους έχει δημιουργηθεί. Τα «readymades» αποκτούν χαρακτήρα τέχνης, απλά, επειδή ο καλλιτέχνης τα αποκαλεί τέχνη.

28 Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 80

29 Βλ. παράρτημα, σελ.: 119

της πλευρά.³⁰ Σε μια κατάσταση ύπνωσης και απώλειας του ελέγχου, εκτελούν το «αντι-περπάτημα», την αυτόματη γραφή στο χώρο, ανακαλύπτοντας τις υποσυνείδητες γωνίες της πόλης.

Το «αντι-περπάτημα», ωστόσο, θα λάβει ολοκληρωμένη μορφή μέσω των Λεττριστών³¹ και των Καταστασιακών³². Οι Λεττριστές, η καλλιτεχνική, ριζοσπαστική ομάδα-πρόδρομος των Καταστασιακών, εισάγουν τον όρο «dégive», θέτοντας τις βάσεις για μια ολοκληρωμένη θεωρία περιπλάνησης στην πόλη. Η σημαντική διαφοροποίηση από τους Σουρεαλιστές έγκειται στο γεγονός, ότι η λεττριστική περιπλάνηση δεν βασίζεται στο υποσυνείδητο και την τυχειότητα, αλλά στην πραγματική ζωή της πόλης. *Ήρθε πλέον η ώρα, όχι να διακηρύξουμε το υποσυνείδητο της πόλης, αλλά να πειραματιστούμε με ανώτερους τρόπους ζωής μέσα από την κατασκευή καταστάσεων στην καθημερινότητά μας · είναι ώρα για δράση, όχι για όνειρα.*³³

Οι Καταστασιακοί, ομάδα με αντικαπιταλιστικό υπόβαθρο, θέλησαν να ορίσουν νέες στρατηγικές οργάνωσης και βίωσης της πόλης μέσα από την «Κατασκευή Καταστάσεων», την «Ψυχογεωγραφία» και την «Ενωτική Πολεοδομία». Μέλημα τους είναι η δόμηση καταστάσεων, της οποίας βασικός στόχος είναι η ικανοποίηση των πρωταρχικών, ανθρώπινων αναγκών, επιθυμιών και συναισθημάτων. *Η αντίληψη μας για την «κατασκευασμένη κατάσταση» δεν περιορίζεται στην εφαρμογή καλλιτεχνικών μέσων, προκειμένου να προκύψει μια ατμόσφαιρα [...]. Μια κατάσταση είναι ένα σύνολο συμπεριφορών. Αποτελείται από δράσεις εντός ενός εφήμερου «ντεκόρ».*³⁴ Οι πράξεις αυτές, δεν είναι μόνο προϊόν του «ντεκόρ», αλλά δημιουργούν νέες πράξεις και περιβάλλοντα. Εντέλει, δημιουργείται μια νέα

30 Ochoa Rita, *The importance of the walk in the analysis of public space*, Understanding the Post-Industrial City: Metropolis, Urban Renewal, Public SpaceJoint PhD Seminar, Lisbon, 2009, σελ.: 6

31 Βλ. παράρτημα, σελ.: 120

32 Βλ. παράρτημα, σελ.: 120

33 Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 92

34 *Situationist International Anthology*, <http://www.bopsecrets.org/SI/1.situations.htm>,

πραγματικότητα, νέων αναγκών και επιθυμιών.

Ο Gilles Ivain τονίζει την αναγκαιότητα για μια πόλη, που διαρκώς μεταλλάσσεται, μέσα από τη συνεχή περιπλάνηση των ίδιων της των κατοίκων. Έτσι, ορίζεται η περιπλάνηση-«*dérive*» (drift), η οποία είναι μια τεχνική βιαστικού περάσματος μέσα από τις ποικίλες ατμόσφαιρες της πόλης. Απέχει από τις κλασικές έννοιες του ταξιδιού και του περιπάτου, καθώς απαιτεί παιγνιώδη διάθεση και γνώση της ψυχογεωγραφίας.³⁵ Ένα ή περισσότερα άτομα, για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, καλούνται να αφήσουν πίσω τη δουλειά και τις ασχολίες τους, τις προκαταλήψεις και τα κίνητρα τους και να αφεθούν στην αλληλεπίδραση τους με την πόλη και τους ανθρώπους. Η περιπλάνηση είναι μια κατ' επανάληψη διαδικασία, κατά την οποία ο περιπλανώμενος βιώνει την εναλλαγή των ατμοσφαιρών της πόλης, διαπερνώντας τις από διαφορετικά σημεία, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, πάντα σε συνδυασμό με τον δικό του ψυχισμό. Η ψυχανάλυση πρέπει να λάβει αρχιτεκτονική έκφραση³⁶ και αυτό αποτυπώνεται στον σχεδόν ψυχαναλυτικό χαρακτήρα της αστικής περιπλάνησης. Η καταστασιακή περιπλάνηση αποδέχεται εν μέρει την τυχαιότητα, ωστόσο βασίζεται σε κανόνες που αφορούν την μελέτη χαρτών, την κατεύθυνση της περιπλάνησης, την ομάδα ατόμων που την εκτελεί, τη χρονική διάρκεια κ.α.³⁷ Επομένως, πρόκειται για μια αντικειμενική μέθοδο εξερεύνησης, η οποία απέχει από την ονειροπόληση του «*deambulation*».

Μια άλλη τεχνική των Καταστασιακών, η οποία χρησιμοποιείται ως προπαγάνδα και επηρεάζει εις βάθος την οπτικοποίηση της καταστασιακής λογικής, είναι αυτή του «*detournement*», δηλαδή της «εκτροπής προϋπαρχόντων αισθητικών στοιχείων». Ουσιαστικά δεν υφίσταται καταστασιακή ζωγραφική ή μουσική, αλλά μια καταστασιακή χρήση των

35 Guy Debord, *Theory of the Derive*, μετάφραση: Ken Knabb, *Les Lèvres Nues* #9, November, 1956 (reprinted in *Internationale Situationniste* #2, December 1958), σελ.: 62

36 Gilles Ivain, όπως αναφέρεται στο Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 95

37 Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 96

υπαρχόντων αυτών μέσων, με απώτερο σκοπό την προβολή της παρακμής τους.³⁸

Η μελέτη του υλικού που προκύπτει από την περιπλάνηση καλείται ψυχογεωγραφία. Πιο συγκεκριμένα, ψυχογεωγραφία ορίζεται ως η μελέτη των κανόνων και των επιδράσεων του γεωγραφικού περιβάλλοντος, συνειδητά οργανωμένων ή μη, στα συναισθήματα και την συμπεριφορά του ατόμου³⁹ και αντίστροφα, η επίδραση του ανθρώπινου ψυχισμού στο γεωγραφικό περιβάλλον. Η λέξη ψυχογεωγραφία προκύπτει από τη συνένωση των λέξεων ψυχολογία και γεωγραφία. Η νοητική διάδραση (ψυχολογία), εντός ενός συγκεκριμένου χώρου (γεωγραφία), οδηγούν προς μια αλληλεπίδραση των δύο κύριων όψεων της ύπαρξης νοητικής και ψυχικής.⁴⁰ Οι καταστασιακές περιπλανήσεις καταγράφονται σε ψυχογεωγραφικούς χάρτες. Οι χάρτες αυτοί έχουν ως σκοπό, την καταγραφή της εμπειρίας του περιπλανώμενου, είτε αφορούν τη σωματική του κατάσταση, είτε την ψυχολογική. Ο χάρτης *The Naked City* του Guy Debord⁴¹, πρωτεργάτη των Καταστασιακών, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα ψυχογεωγραφικού χάρτη. Πέρα από την καρτεσιανή λογική και την ουτοπική ματιά του *Plan de Paris* -χάρτη του Παρισιού, τον οποίο χρησιμοποίησε ο Debord- ο *The Naked City* αποτελεί ένα κομμάτιασμα του κλασικού χάρτη, ένα σύνολο από θραύσματα και σχέσεις, που υπερτονίζουν την ύπαρξη διαφορετικών ενοτήτων ατμοσφαιρών, τα συστατικά τους στοιχεία και τον χωρικό εντοπισμό τους.⁴²

38 Situationist International Anthology, <http://www.bopsecrets.org/SI/1.definitions.htm>

39 Guy Debord, *Introduction to a Critique of Urban Geography*, μετάφραση: Ken Knabb, Les Lèvres Nues #6, September, 1995, σελ.: 1

40 Janicijevic Aleksandar, *The world of urban squares: a collection and analysis of rediscovered public spaces*, <<http://www.urbansquares.com/11psychogeographyNow.html>>

41 Βλ. παράρτημα, σελ.: 120

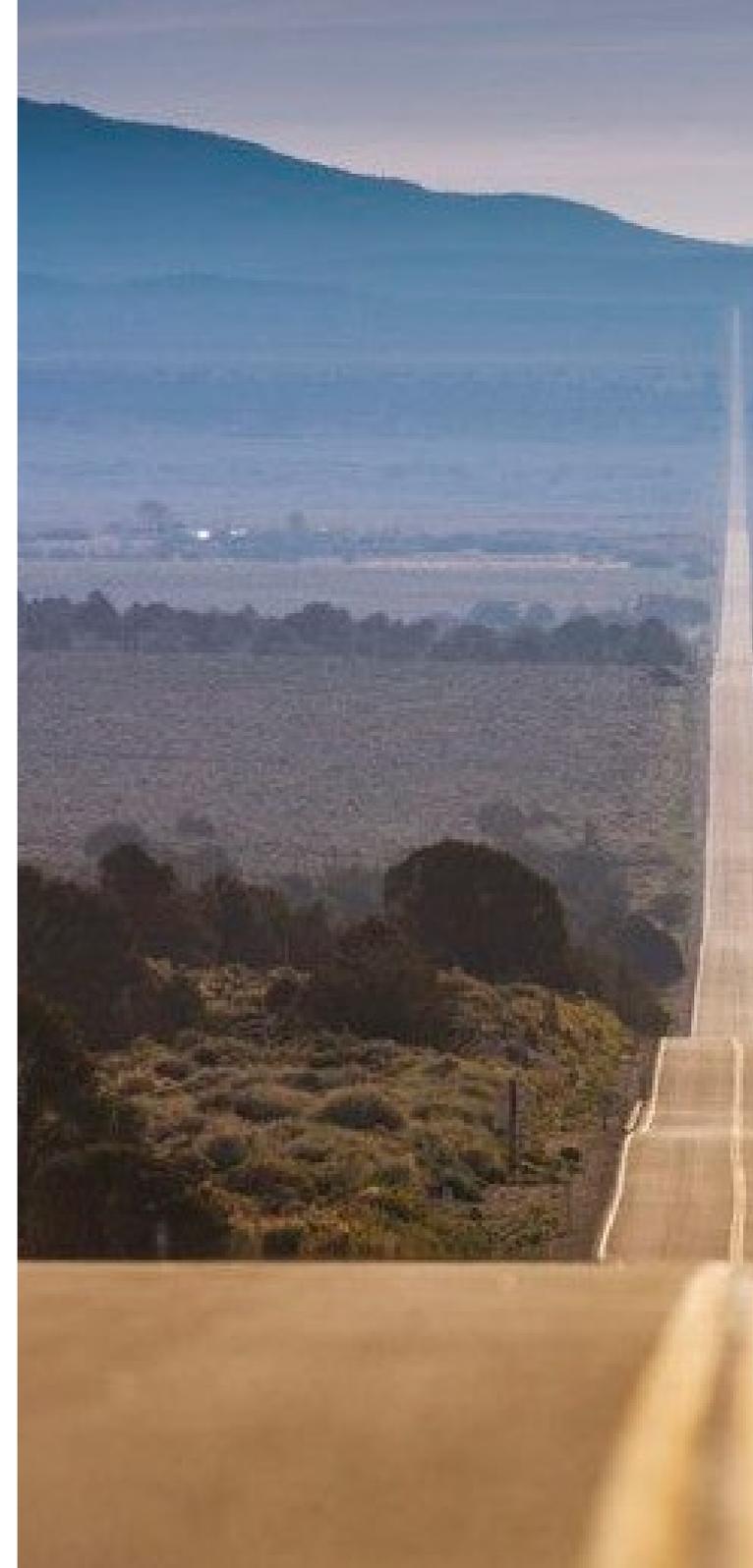
42 McDonough Tomas, *Situationist Space*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1994, σελ.: 64

Το περπάτημα ως μορφή εξερεύνησης, ανάλυσης και επέμβασης στην πόλη, απασχόλησε κατά πολύ τις καλλιτεχνικές πρωτοπορίες του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα. Ένα ταξίδι του μινιαλιστή καλλιτέχνη Tony Smith, έμελε να ορίσει το περπάτημα και ως μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης. Βρισκόμενος σε έναν αυτοκινητόδρομο υπό κατασκευή, στα περίχωρα της Νέας Υόρκης, αναρωτήθηκε γιατί, ενώ ο δρόμος και το τοπίο ήταν, σχεδόν, εξ ολοκλήρου τεχνητά, δεν μπορούσαν να αποκαλεστούν έργα τέχνης. Η σκέψη του, η οποία παρέπεμπε στα «readymades» των Ντανταϊστών, προκάλεσε διαμάχη ανάμεσα σε κριτικούς και καλλιτέχνες, σηματοδότησε την μεταστροφή της μινιαλιστικής τέχνης και την αυγή της Land Art. Μπορεί ένας δρόμος να θεωρηθεί έργο τέχνης; Και αν ναι, ως αντικείμενο ή εμπειρία; Τελικά, κατά τον καλλιτέχνη, η έννοια του δρόμου έχει διττή ερμηνεία. Ο δρόμος αποτελεί σύμβολο και αντικείμενο, όπου λαμβάνει χώρα η πράξη του περπατήματος. Παράλληλα, το περπάτημα ως πράξη λαμβάνει μορφή.

Στη βάση αυτή κινούνται οι πρωτοπόροι καλλιτέχνες της Land Art⁴³, οι οποίοι επαναπροσδιορίζουν την πρακτική του περπατήματος ως πρωταρχική πράξη της συμβολικής μεταμόρφωσης μιας περιοχής, εντέλει, δίνοντάς του, μια αυτόνομη μορφή.⁴⁴

43 Βλ. παράρτημα, σελ.: 121

44 Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 121

Η πρόθεσή μου ήταν να κάνω μία νέα τέχνη που μαζί θα ήταν ένας νέος τρόπος περπατήματος: το περπάτημα ως τέχνη. Κάθε περίπατος ακολουθούσε το δικό μου μορφικό δρόμο, γινόταν για έναν αυθεντικό σκοπό που ήταν διαφορετικός από άλλες κατηγορίες περπατήματος, όπως το ταξίδι. Κάθε περίπατος, αν και όχι κατ' ανάγκη conceptual, υλοποιούσε μία ειδική ιδέα. Έτσι το περπάτημα -ως τέχνη- με προμήθευε με ένα ιδανικό μέσο ώστε να ερευνήσω σχέσεις μεταξύ χρόνου, απόστασης, γεωγραφίας και μέτρησης.⁴⁵

Οι καλλιτέχνες της land art διασχίζουν το φυσικό τοπίο, «οργώνουν» τη γη με το ταξίδι τους. Τα έργα τους, είτε προκύπτουν από το περπάτημα, είτε το υμνούν. Σε κάθε περίπτωση είναι διάχυτη η έννοια της αέναης εξερεύνησης της γης, φέρνοντας στο νου τις αρχαϊκές, νομαδικές περιπλανήσεις. Το περπάτημα είναι μια γιορτή του αμόλυντου φυσικού τοπίου, ενός είδους προσκύνημα μπροστά σε αυτό που έχει απομείνει στη φύση.⁴⁶

Όπως στη «flaneurie» και στο «dérive», το περπάτημα στη land art λειτουργεί ως μέσο χωρικής «ανάγνωσης» και είναι συνυφασμένο με την άμεση επαφή με το χώρο, την εξερεύνηση και την ήπια αξιοποίηση του. Παράλληλα, πρόκειται για μια διαδικασία επαναλαμβανόμενη, συνεχόμενη και επίπονη με σκοπό την αναγνώριση και κατανόηση του περιβάλλοντος.

Ωστόσο, η διαφοροποίηση της σε σχέση με τη περιπλάνηση του πλάνητα ή το καταστασιακό «dérive» έγκειται στο γεγονός, ότι οι land artists αντιμετωπίζουν το περπάτημα ως μία εννοιολογικά φορτισμένη, περιήγηση στη φύση και όχι, αναγκαία, ως μια οργανωμένη, σκόπιμη, αστική εξόρμηση. Επιπλέον, η land art θεσπίζει το περπάτημα -εκτός από μέσο- αυτοσκοπό, μια αυτόνομη μορφή τέχνης, κάτι που παραπέμπει σε έργα των locative media (που θα δούμε σε επόμενη ενότητα), οι οποίες εστιάζουν, ακριβώς, στο ενέργημα του περπατήματος, ως αξιοσημείωτη πράξη και όχι, απλά, ως εργαλείο αστικών χειρισμών.

45 <http://www.richardlong.org/>

46 Hamish Fulton, όπως αναφέρεται στο Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 146

1.4. Αστικές πεζοπορικές εκφωνήσεις⁴⁷

Στις αρχές της δεκαετίας του '80, στο βιβλίο του «Επινοώντας την καθημερινή πρακτική», ο Michel de Certeau παρομοιάζει το περπάτημα με την ομιλία, επιδιώκοντας μια πιο ενδελεχή ανάλυση της πρακτικής αυτής στον αστικό χώρο. *Το ενέργημα του περπατήματος είναι για το σύστημα του άστεως ό,τι και η εκφώνηση για τη γλώσσα.*⁴⁸ Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της αντιστοιχίας του περπατήματος με την γλωσσική άρθρωση και σχήματα λόγου, όπως το «ασύνδετο» και η «συνεκδοχή». Παράλληλα, η πόλη αποτελεί το «κείμενο» το οποίο γράφεται ταυτόχρονα με την ανθρώπινη περιπατητική εμπειρία. Ο παραλληλισμός αυτός τονίζει τη θεμελιώδη σημασία του περπατήματος ως καθημερινή πρακτική στην πόλη, καθώς το περπάτημα αντιστοιχίζεται με την ίδια την ανθρώπινη ομιλία.

*Η πεζοπορική εκφώνηση δημιουργεί ιστορίες, πλάθει χώρους και επεκτείνει τη δυνατότητα της πόλης να δημιουργεί «αντι - κείμενα», εντός του «κειμένου».*⁴⁹ Το «κείμενο»-τόπος πραγματώνεται μέσω του

περπατήματος, το οποίο είναι η χωρική εκδήλωσή του. Ο περιπατητής οικειοποιείται τον αστικό χώρο, δημιουργώντας, ταυτόχρονα, μια χωρική διαλεκτική, ένα συσχετισμό των διαφορετικών του θέσεων και πορειών στην πόλη.

Η κίνηση του χρήστη της πόλης περιορίζεται σε κάποιο βαθμό από τη δομική οργάνωση της, ωστόσο ο ίδιος δύναται να δημιουργήσει νέες, προσωπικές διαδρομές, επιλέγοντας ουσιαστικά τη διαδρομή που θα ακολουθήσει. Δημιουργεί, εντέλει, ένα χωρικό ασυνεχές *καταδικάζει ορισμένους τόπους στην αδράνεια ή στην αφάνεια, ενώ με άλλους συνθέτει «σπάνια», «τυχαία» ή αθέμιτα χωρικά «γυρίσματα».*⁵⁰ Περπατώντας στην πόλη βιώνει και ανακαλύπτει εκ νέου την αστική γεωγραφία.

Παρατηρούμε ότι το περπάτημα διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση χώρων και τόπων εντός της πόλης. Ο περιπατητής, σε μια διαδικασία υποσυνείδητη, αποσπασματική και ασυνεχή, συνθέτει και αποσυνθέτει το χώρο. Το περπάτημα λαμβάνει χώρα εντός μιας συγκεκριμένης αστικής δομής, ωστόσο δεν χαρακτηρίζεται από τη δομή αυτή. Είναι μια αυτοτελής «παρουσία» στο χώρο, η οποία λαμβάνει υπόψη τα χωρικά ερεθίσματα και τα αποτυπώνει με τον δικό της τρόπο. *Της (δομής) εισάγει λαθραία το πλήθος των αναφορών και παραθεμάτων του -κοινωνικά μοντέλα, πολιτιστικές χρήσεις, προσωπικούς συντελεστές.*⁵¹

Ο καθημερινός χρήστης της πόλης, υπακούει στο αστικό «κείμενο». Είμαστε όλοι αφηγητές του χώρου, εξερευνητές και πλοηγοί που ανταλλάσσουν αφηγήσεις -εντός της πόλης- της πόλης.⁵² Ο Walter Benjamin, μέσα από την ενασχόληση του με τη φιγούρα του «flaneur», παρομοιάζει τον χρήστη της πόλης με το άτομο εκείνο, το οποίο, μέσα από το μοναδικό περπάτημα του και τις προσωπικές του πράξεις, μεταλλάσσει και διασπά την αστική συνέχεια, δημιουργώντας ένα αέναο αστικό έργο. *Οι χρήστες της πόλης είναι ένα είδος «flaneur». Κάθε κύκλος που κάνουν, κάθε τους πράξη, αλλάζει την εικόνα του τόπου, την ίδια την πόλη. Και καθώς, η κίνηση είναι έμφυτη στον άνθρωπο, αποδεχόμαστε τον τόπο ως ένα μόνιμο, συνεχές έργο, υποκινούμενο από τον ίδιο τον άνθρωπο.*⁵³

47 Έκφραση που χρησιμοποιείται από τον Michel de Certeau

48 **deCerteau Michel**, *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική: Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μετάφραση: Κ.Καψαμπέλη, εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα, 2010, σελ.: 254

49 **Rossiter Benjamin**, **Gibson Katherine**, κεφ. 43: *Walking and Performing the City: A Melbourne Chronicle*, στο: Gary Bridge and Sophie Watson (eds.), *Companion to the city*, Blackwell Publishing, 2011, σελ.: 491

50 **deCerteau Michel**, *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική: Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μετάφραση: Κ.Καψαμπέλη, εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα, 2010, σελ.: 256

51 ο.π., σελ.: 260

52 **Jane Rendell**, όπως αναφέρεται στο **Pinder David**, *Arts of urban exploration*, Cultural Geographies, vol 12, Edward Arnold Publishers, London, 2005, σελ.: 21

53 **Benjamin Walter**, *The Arcades Project*, μετάφραση: Eiland Howard, McLaughlin Kevin, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1999

2.χώρος και τόπος

Στην προηγούμενη υποενότητα, αναλύσαμε την έννοια του ίχνους και την πρακτική του περπατήματος, προκειμένου να ορίσουμε το ίχνος περπατήματος. Επιπλέον, είδαμε πως το περπάτημα και η περιπλάνηση -στο πλαίσιο της φύσης και της πόλης- επηρέασαν τη σύγχρονη σκέψη.

Το ίχνος περπατήματος είναι μια χωρική καταγραφή, επομένως, είναι σκόπιμο στο σημείο αυτό να αναλύσουμε τις έννοιες του χώρου και του τόπου. Αναφερόμαστε στην αίσθηση του τόπου ως γνώμονα για την ανθρώπινη ταύτιση και στις σύγχρονες θεωρίες -«μη τόποι», «συμπύεση χρόνου-χώρου», «χώρος ροών»- που αντιπαραβάλλονται με τις κλασικές απόψεις περί χώρου και συμβολίζουν το σύγχρονο χωρικό σκηνικό.

2.1.Οι έννοιες του χώρου και του τόπου

Ο Martin Heidegger¹, γερμανός φιλόσοφος, υπήρξε ο πρώτος θεωρητικός, που υποστήριξε ότι η ύπαρξη είναι χωρική. Θέτοντας τις βάσεις για το φλέγον ζήτημα της κατοίκησης για το μεταπολεμικό κόσμο, ασχολήθηκε και με τις έννοιες του χώρου, του τόπου και τη σχέση τους με τον άνθρωπο. Η ματιά του διεισδυτική, βασισμένη σε μια ανθρωποκεντρική, φαινομενολογική προσέγγιση των πραγμάτων. Για τον Heidegger, ο χώρος είναι συνυφασμένος με τον άνθρωπο και τα πράγματα. Ο άνθρωπος βρίσκεται εντός του χώρου, τον δρασκελίζει από άκρη σ' άκρη, μην μπορώντας να αποσπάσει την ύπαρξη του από αυτόν. Ο Heidegger δίνει έμφαση στο γεγονός ότι η σχέση του ανθρώπου με το χώρο, «χτίζεται» με όλη τη σημασία της λέξης. *Ο χώρος δεν είναι κάτι αντίκρυ για τον άνθρωπο. Δεν είναι ούτε ένα εξωτερικό αντικείμενο, ούτε ένα εσωτερικό βίωμα. Δεν υπάρχουν άνθρωποι και έξω από αυτούς, χώρος.*²

Το ενδιαφέρον του ανθρώπου για το χώρο, έχει ρίζες υπαρξιακές. Πηγάζει από την ανάγκη να δημιουργήσει ζωτικές σχέσεις με το περιβάλλον

¹ Βλ.πάρρημα, σελ.: 121

² Heidegger Martin, *Χτίζουμε, Κατοικούμε, Στοχαζόμαστε*, στο Λέφας Παύλος, *Αρχιτεκτονική και κατοίκηση από τον Heidegger στον Koolhaas*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2008, σελ.: 235

εικ.12, σελ.: 36, *The everyday practitioners of the city*

εικ.13, σελ.: 37-38, Andreas Gursky, *Rhein ii*

του, να φέρει νόημα και τάξη σε έναν κόσμο εικόνων και γεγονότων.³ Βασισμένος στο έργο του Heidegger, ο Christian Norberg - Schulz διατυπώνει την άποψη, ότι ο άνθρωπος επιζητά μια δυναμική ισορροπία μεταξύ του ίδιου και του περιβάλλοντος του, μέσα από τον προσανατολισμό του στο χώρο και τα πράγματα. Οι ανθρώπινες πράξεις προκύπτουν από δομές και διαδικασίες, οι οποίες εξελίσσονται από απλές προθέσεις με νόημα, σε συγκεκριμένες καταστάσεις.⁴ Έτσι, προκειμένου να επιτευχθεί η ζωτική αυτή διαδικασία, ο άνθρωπος οφείλει να αντιλαμβάνεται τους χωρικούς συσχετισμούς και να τους εντάξει σε ένα ενιαίο χωρικό πλαίσιο. Ο προσανατολισμός είναι κυρίαρχο εργαλείο αντίληψης και «αντιμετώπισης» του κόσμου. Ο χώρος είναι ο συγκεκριμένος, βιωματικός χώρος, όπου το «πάνω» είναι «αυτό που είναι στην οροφή» ή στον ουρανό, το «κάτω» είναι «αυτό που είναι στο πάτωμα» ή στο έδαφος, το «πίσω» είναι αυτό που είναι στην πόρτα από τη οποία μπήκαμε μέσα στο δωμάτιο.⁵

Ο άνθρωπος προβαίνει στην κατασκευή ενός «*imago mundi*»⁶, δηλαδή, της προβολής, στο περιβάλλον, της εικόνας του κόσμου, όπως τον αντιλαμβάνεται, εκφράζοντας την ανάγκη του να μεταβάλλει το χωρικό χάος, σε οργανωμένο κόσμο.⁷ Αντίστοιχα, αλλά από την σκοπιά της «συμπεριφορικής γεωγραφίας»⁸, ο Kevin Lynch⁹ τονίζει την πρακτική και συναισθηματική ανάγκη του ανθρώπου, να δημιουργεί νοητικές εικόνες του περιβάλλοντος -ως αποτέλεσμα της άμεσης αντίληψης και αναμνήσεων

3 Norberg -Schulz Christian, *Existence, Space, Architecture*, Praeger Publishers, London, 1971, σελ.: 9

4 Parsons Talcott, *Societies : evolutionary and comparative perspectives*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1966, σελ.: 5

5 Heidegger Martin, *Είναι και Χρόνος*, μετάφραση: Γιάννης Τζαβάρας, τομ.1, 2, εκδ. Δωδώνη, 1985, σελ.: 103

6 Με τον όρο «*imago mundi*», αναφερόμαστε στην εικόνα που «κατασκευάζει» ο άνθρωπος, μέσω χωρικών δομών, προκειμένου να εκφράσει την κατανόηση του για τον κόσμο.

7 Müller Werner όπως αναφέρθηκε στο Norberg-Schulz Christian, *Existence, Space, Architecture*, Praeger Publishers, London, 1971, σελ.: 23

8 Βλ.παραρτήμα, σελ.: 121

9 Βλ.παραρτήμα, σελ.: 122

παρελθόντων εμπειριών- που μεταφράζουν την πληροφορία και καθοδηγούν τις πράξεις του.¹⁰

Επηρεασμένος από τον Heidegger, σε μια έρευνα που βασίζεται στην ψυχολογία, την ψυχιατρική και τη φιλοσοφία, ο Maurice Merleau-Ponty¹¹ διαχωρίζει το χώρο σε «γεωμετρικό» και σε «ανθρωπολογικό» ή «υπαρξιακό». Ο «γεωμετρικός» χώρος είναι μια ομοιογενής και ισότροπη χωρικότητα¹², ενώ ο «υπαρξιακός χώρος» είναι ο χώρος της εμπειρίας ενός όντος που βρίσκεται κυριολεκτικά μέσα στον κόσμο. Έχουμε πει ότι ο χώρος είναι υπαρξιακός· έχουμε πει ότι η ύπαρξη είναι χωρική, δηλαδή, ότι μέσω μιας εσωτερικής αναγκαιότητας, ανοίγεται σε ένα «έξω», έτσι ώστε να μιλάμε για ένα χώρο νοητικό και ένα «κόσμο νοημάτων και αντικειμένων σκέψης» [...]. Οι ανθρωπολογικοί χώροι προσφέρονται ως δομημένοι στο φυσικό χώρο [...]. Ο φυσικός και πρωταρχικός χώρος δεν είναι ο γεωμετρικός χώρος.¹³ Για τον Merleau-Ponty, χώρος δεν είναι ένα περιβάλλον, όπου τακτοποιούνται τα πράγματα, αλλά το μέσο βάσει του οποίου τα πράγματα γίνονται εφικτά και συνδέονται μεταξύ τους.

Βάσει της θεωρίας του Merleau-Ponty περί «υπαρξιακού» χώρου, ο Norberg-Schulz επιχειρεί μια ανάλυση αυτού, σύμφωνα με την οποία ο «υπαρξιακός» χώρος είναι μια σύνθεση πολλών χώρων: ενός πραγματικού χώρου, όπου ο άνθρωπος καλύπτει τις φυσικές του ανάγκες, ενός αντιληπτικού χώρου, τον οποίον συλλαμβάνει με τις αισθήσεις του, ενός αφηρημένου χώρου που τον συλλαμβάνει με τη λογική του, ενός πολιτιστικού χώρου, ο οποίος διαμορφώνεται από συλλογικές δραστηριότητες, ενός χώρου έκφρασης, προϊόν της τέχνης και πεδίο εκδήλωσης των προθέσεων του να αλλάξει το περιβάλλον του.¹⁴

10 Lynch Kevin, *The Image of the City*, 1918, the MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1960, σελ.: 4

11 Βλ.παραρτήμα, σελ.: 122

12 Ponty-Merleau Maurice, *Phenomenology of Perception*, Routledge, London, 1992, σελ.: 284

13 Ο.π σελ.: 342

14 Λέφας Παύλος, *Αρχιτεκτονική και κατοίκηση από τον Heidegger στον Koolhaas*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2008, σελ.: 155

Οι θεωρίες ανάλυσης του χώρου ξεκινούν από τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους, με αποκορύφωμα την αριστοτελική θεωρία του «τόπου». Για τον Αριστοτέλη, χώρος είναι το σύνολο όλων των τόπων, ένα δυναμικό πεδίο με κατευθύνσεις και ποιοτικές ιδιότητες.¹⁵ Η προσέγγιση του προοιωνίζει τις σύγχρονες θεωρήσεις περί τόπου. Κατά τον Norberg-Schulz, τόπος είναι ένα σύνολο που αναδίδει ένα χαρακτήρα ή ατμόσφαιρα, έχει κάποια διακριτά φυσικά ή πολιτιστικά χαρακτηριστικά¹⁶ και συνδέεται με τη βιωματική αντίληψη του χώρου. Τόπος και «κατοικείν» είναι αλληλένδετα, αφού ο άνθρωπος κατοικεί σε τόπους και όχι γενικά στο χώρο. *Ο τρόπος με τον οποίον είσαι και είμαι, ο τρόπος με τον οποίο εμείς οι άνθρωποι είμαστε πάνω στη γη, είναι η κατοίκηση.*¹⁷ Στη σκέψη του Heidegger, ο τόπος δεν προϋπάρχει, αλλά δημιουργείται στην συγκέντρωση τεσσάρων θεμελιωδών στοιχείων: της γης, του ουρανού, των θείων και των θνητών. Στο *Χτίζουμε, Κατοικούμε, Στοχαζόμαστε*, το παράδειγμα της γέφυρας συμβολίζει την έννοια του τόπου. *Η γέφυρα συγκεντρώνει, με τον τρόπο της, γη και ουρανό, τα θεία και τους θνητούς γύρω της. [...] Ο τόπος δεν υφίσταται πριν τη γέφυρα. Δεν έρχεται η γέφυρα να στηθεί σε έναν τόπο, αλλά από την ίδια τη γέφυρα προκύπτει ένας τόπος.*¹⁸

15 Norberg-Schulz Christian, *Existence, Space, Architecture*, Praeger Publishers, London, 1971, σελ.: 10

16 Norberg-Schulz Christian, *Genius Loci: Το πνεύμα του τόπου, για μια φαινομενολογία της αρχιτεκτονικής*, Φραγκόπουλος Μίλτος (μετάφραση), πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π, Αθήνα, 2009, σελ.: 9

17 Heidegger Martin, *Χτίζουμε, Κατοικούμε, Στοχαζόμαστε*, στο Λέφας Παύλος, *Αρχιτεκτονική και κατοίκηση από τον Heidegger στον Koolhaas*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2008, σελ.: 227

18 Heidegger Martin, *Χτίζουμε, Κατοικούμε, Στοχαζόμαστε*, στο Λέφας Παύλος, *Αρχιτεκτονική και κατοίκηση από τον Heidegger στον Koolhaas*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2008, σελ.: 233

Οι τόποι είναι αποσπασματικές και αναδιπλωμένες ιστορίες, παρελθόντα κλεμμένα από τη δυνατότητα να διαβαστούν από τον άλλον, στοιβαγμένοι χρόνοι που μπορεί να ξετυλιχτούν, αλλά βρίσκονται εκεί περισσότερο σαν αφηγήσεις εν αναμονή, παραμένοντας σε γριφώδη κατάσταση, εκσυμβολισμοί, τέλος, εγκυστωμένοι στην οδύνη ή στην ηδονή του σώματος. «Αισθάνομαι καλά εδώ»: είναι μια πρακτική του χώρου αυτή η ευεξία που έχει αποσυρθεί στη γλώσσα, όπου διαγράφεται για μια στιγμή, σαν αναλαμπή.
Michel deCerteau

2.1.1.Genius Loci | Η αίσθηση του τόπου

Η ενασχόληση του ανθρώπου με το ζήτημα του τόπου, βρίσκει τις απαρχές της στην αρχαιότητα. Ο άνθρωπος προσδίδει στο περιβάλλον του ποικίλες ιδιότητες, βιώνοντας το μέσα από μια διαδικασία συμφιλίωσης με το «genius» της τοποθεσίας, όπου κατοικεί.

Το genius δηλώνει, κατά τις ρωμαϊκές δοξασίες, το πνεύμα-φύλακα κάθε όντος, το δαιμόνιο που κρύβει μέσα του. Το πνεύμα αυτό ζωοδοτεί ανθρώπους και τόπους, καθορίζοντας το χαρακτήρα και το βαθύτερο νόημα τους, από την αρχή της ζωής τους μέχρι το τέλος.

Έτσι, προκύπτει ο όρος «genius loci», ένας λατινικός όρος που συμβολίζει τις προσωποποιημένες αόρατες δυνάμεις που ενοικούν στη φύση και την πόλη.¹⁹ Συμβολίζει τις δυνάμεις ή τις δομές, κάτω από την επιφάνεια των πραγμάτων, οι οποίες καθορίζουν την μοναδικότητα κάθε τόπου. Ο Norberg - Schulz ταυτίζει τον όρο «genius loci» με το πνεύμα του τόπου και το ορίζει ως την ανάγκη και υποχρέωση του ανθρώπου να βρίσκεται σε σύμπνοια με τη φύση και τα φαινόμενα, αλλά και να σέβεται το πολιτιστικό περιβάλλον και να αξιολογεί τις ποιότητες του.

Προϋπόθεση για την κατοίκηση του ανθρώπου, για την απόκτηση ενός υπαρξιακού ερείσματος είναι δύο σημαντικές ψυχολογικές λειτουργίες: ο προσανατολισμός και η ταύτιση. Κατά τον Norberg - Schulz, *ο άνθρωπος πρέπει να είναι ικανός να προσανατολιστεί, πρέπει να ξέρει που βρίσκεται. Αλλά πρέπει, επίσης, να ταυτιστεί με το περιβάλλον, δηλαδή, πρέπει να ξέρει πως και ο ίδιος είναι ένας συγκεκριμένος τόπος.*²⁰ Ο προσανατολισμός είναι αλληλένδετος με την νοητική εικόνα που έχει ο άνθρωπος για το περιβάλλον του. Η περιβαλλοντική ιδιότητα που συμβάλλει στον προσανατολισμό του ανθρώπου ονομάζεται «εικονικότητα» (imageability). Σύμφωνα με τον

¹⁹ Λέφας Παύλος, *Αρχιτεκτονική και κατοίκηση από τον Heidegger στον Koolhaas*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2008, σελ.: 155

²⁰ *Norberg-Schulz Christian, Genius Loci: Το πνεύμα του τόπου, για μια φαινομενολογία της αρχιτεκτονικής*, Φραγκόπουλος Μίλτος (μετάφραση), πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π, Αθήνα, 2009, σελ. : 22

Lynch, η *εικονικότητα* είναι η ποιότητα σε ένα φυσικό αντικείμενο, η οποία δύναται να διαμορφώσει ισχυρές εικόνες στον παρατηρητή.²¹ Ωστόσο, προκειμένου ο άνθρωπος να κατοικήσει, πρέπει να συμφιλιωθεί και να νιώσει οικείο το περιβάλλον του, δηλαδή να ταυτιστεί με αυτό. *Η ταύτιση αποτελεί τη βάση της αίσθησης του ανθρώπου ότι ανήκει, ενώ ο προσανατολισμός είναι η λειτουργία η οποία του επιτρέπει να γίνει ο homo viator, που είναι μέρος της φύσης του.* Επίσης, η ταύτιση προϋποθέτει την ύπαρξη ταυτότητας και του τόπου και του ανθρώπου. Η ανθρώπινη ταυτότητα είναι σε μεγάλο βαθμό συνάρτηση τόπων και πραγμάτων. Επομένως, η ανθρώπινη ταυτότητα προϋποθέτει την ταυτότητα του τόπου.²² Τόπος και άνθρωπος είναι αλληλένδετα στοιχεία, επηρεάζοντας το ένα το άλλο. Η αίσθηση του «ανήκειν»²³ εξαρτάται απόλυτα από τις λειτουργίες του προσανατολισμού και της ταύτισης.

Στη βάση της λογικής του *genius loci* και του πνεύματος του τόπου, λειτουργεί και η «αίσθηση του τόπου» (*sense of place*), όρος που χρησιμοποιείται ευρέως στις μέρες μας. Πρόκειται για μια διφορούμενη έννοια, η οποία κατά πολλούς θεωρητικούς ταυτίζεται με το «*genius loci*», αλλά, ταυτόχρονα, μελετάται και η διαφορετική της σημασία.²⁴ Η αίσθηση του τόπου συμβολίζει την αίσθηση του «ανήκειν», αλλά και την αίσθηση της αναγνώρισης του χαρακτήρα και της ατμόσφαιρας ενός τόπου. Αφορά την αίσθηση που έχει ο άνθρωπος για τον εαυτό του σε ένα τόπο και την αίσθηση για τον ίδιο τον τόπο.²⁵

Μας απασχολεί η αίσθηση του τόπου υπό την έννοια της υποκειμενικής και συναισθηματικής ταύτισης του ανθρώπου με το περιβάλλον. *Η αίσθηση του τόπου συχνά συνδέεται με την ταυτότητα του τόπου, την ταύτιση του ανθρώπου με τον τόπο και την ταυτότητα του εν μέσω του τόπου.*²⁶

21 Lynch Kevin, *The Image of the City*, 1918, the MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1960,σελ.: 9

22 Noberg-Shulz Christian, *Genius Loci: Το πνεύμα του τόπου, για μια φαινομενολογία της αρχιτεκτονικής*, Φραγκόπουλος Μίλτος (μετάφραση), πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π, Αθήνα, 2009, σελ. : 24

23 Με την έννοια του «ανήκειν» αναφερόμαστε στο βαθμό που ο άνθρωπος νιώθει μέρος του τόπου. Ο Edward Relf αναφέρεται στο «ανήκειν εντός του χώρου» (*existential insideness*) και στο «ανήκειν εκτός του χώρου» (*existential outsideness*), που εμπεριέχει τις αισθήσεις του «άγνωστου» και της «αποσύνδεσης».

24 Spittles Brian, *Making sense of sense of place*,σελ.: 13

25 Ο.π.

26 Özkul Didem, *Location as a sense of place*, στο: Silva Adriana de Souza, Sheller Mimi (eds), *Mobility and Locative Media: Mobile Communication in Hybrid Spaces*. Routledge . New York.2014 . σελ.: 103

2.2.Μη τόποι

*Ο χώρος δεν είναι μια αντανάκλαση της κοινωνίας, αλλά η ίδια της η έκφραση.
Manuel Castells*

Τη δεκαετία του '70 ο αρχιτέκτονας και θεωρητικός Kenneth Frampton, στο άρθρο του με τίτλο «On reading Heidegger», μιλά για δημιουργία χώρων αντί τόπων, καταγγέλλοντας την τακτική των σύγχρονων πόλεων να δημιουργούν αφιλόξενους, αδιάφορους, μη δυνάμενους να βιωθούν, χώρους. Ονομάζει τους χώρους αυτούς «μη-τόπους», τονίζοντας την έλλειψη ταυτότητας και νοήματος, έννοιες που χαρακτηρίζουν τον τόπο. Σε αντιστοιχία, ο Edward Relf μιλά περί «τόπου» (place) και «α-τοπίας» (placelessness), ανάλογα με την αυθεντικότητα της χωρικής εμπειρίας, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι στη σύγχρονη εποχή παρατηρείται ο σχηματισμός συμβατικών τοπίων, εξ' αιτίας της έλλειψης ευαισθησίας προς το νόημα του τόπου.²⁷ Παρατηρείται, λοιπόν, *η υπονόμηση του τόπου· η πρόχειρη αντικατάσταση των ιδιαίτερων και αξιοσημείωτων τόπων, με ανώνυμους χώρους και «ανταλλάξιμα» περιβάλλοντα.*²⁸

Προκειμένου να αναλύσει τη σύγχρονη πόλη, τη δεκαετία του '90, ο Marc Augé εισάγει την έννοια του «μη τόπου» όπως έχει καθιερωθεί. Για τον Augé ο χώρος ορίζεται ως «ταυτοποιητικός» -υπό την έννοια ότι ορισμένα άτομα μπορούν να αναγνωρίσουν και να ορίσουν τον εαυτό τους μέσω αυτού, «σχεσιακός» -υπό την έννοια ότι τα συγκεκριμένα άτομα μπορούν να διαβάσουν σε αυτόν τη σχέση που τα συνδέει μεταξύ τους- και «ιστορικός» -υπό την έννοια ότι οι χρήστες του χώρου μπορούν να ξαναβρούν σε αυτόν τα ποικίλα ίχνη μιας παλιότερης εγκατάστασης, το σημάδι μιας

²⁷ Seamon David & Sowers Jacob, *Place and Placelessness*_Edward Relf, στο: P.Hubbard, R. Kitchen & G. Vallentine (eds.), *Key Texts in Human Geography*, Sage publications,London, 2008, σελ.: 46

²⁸ Ο.π. σελ.: 48

διαδοχής.²⁹ Επομένως, εάν ένας χώρος δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «ταυτοποιητικός», «σχεσιακός» και «ιστορικός», τότε ορίζεται ως «μη τόπος».

Ο «μη τόπος», ως έννοια, περιγράφει δυο διακριτές, συμπληρωματικές πραγματικότητες: χώρους σχεδιασμένους με συγκεκριμένο σκοπό (συγκοινωνίες, εμπόριο, αναψυχή) και τις σχέσεις που οι άνθρωποι έχουν με αυτούς του χώρους.³⁰

Οι «μη τόποι» -αεροδρόμια, σταθμοί μετρό, πολυκαταστήματα, αυτοκινητόδρομοι- είναι προϊόντα της «υπερνεωτερικότητας», η οποία χαρακτηρίζεται από σπατάλη χώρου, περίσσεια πληροφορίας και εξατομίκευση. Σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς δημόσιους χώρους, με τους οποίους μπορεί κανείς να ταυτιστεί, οι «μη τόποι» είναι χώροι αποστασιοποιημένοι και κατά κανόνα ανοίκειοι προς τον άνθρωπο.

Ωστόσο, ο Augé φέρνει ένα παράδειγμα που αντικρούει, εν μέρει, αυτή τη θεώρηση. Είναι βέβαιο ότι σήμερα, στους χώρους ακριβώς που έχουν γίνει πιο απρόσωποι (ένα αεροδρόμιο, ένα σούπερ μάρκετ, ένας αυτοκινητόδρομος, ένα μεγάλο ξενοδοχείο διεθνούς αλυσίδας), μπορεί ο ταξιδιώτης, που έρχεται από μακριά, σε μια χώρα που δεν γνωρίζει, να νιώσει λιγότερο ξεριζωμένος. Δεν βρίσκεται στον χώρο του, αλλά ούτε και στον χώρο των άλλων³¹. Ο «μη τόπος» ορίζεται ως τέτοιος, στη βάση ενός συγκεκριμένου εμπειρικού χώρου ή μιας αναπαράστασης του που δημιουργούν όσοι τον χρησιμοποιούν. Επομένως, και βάσει του παραδείγματος, ό,τι είναι «μη τόπος» για ορισμένους, μπορεί για κάποιους άλλους να είναι τόπος και αντίστροφα.³² Οι άνθρωποι μπορεί να αισθάνονται άνετα σε ένα χώρο, φαινομενικά ανοίκειο, όπως ένας σταθμός του μετρό.

29 Augé Marc, Για μια Ανθρωπολογία των Σύγχρονων Κόσμων, μετάφραση: Δ.Σαραφείδου, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1999, σελ.: 157

30 Ο.π. σελ.: 94

31 Augé Marc, Για μια Ανθρωπολογία των Σύγχρονων Κόσμων, μετάφραση: Δ.Σαραφείδου, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1999, σελ.: 165

32 Ο.π. σελ.: 157

Τόποι και «μη τόποι» είναι πραγματικοί χώροι, αφορούν τη σχέση των χρηστών με αυτούς και έχουν συγκεκριμένο, χρονικό και τοπικό χαρακτήρα. Αυτό σημαίνει, ότι ό,τι είναι ανοίκειο σήμερα, δεν είναι απαραίτητο να είναι και αύριο. Οι «μη τόποι» του χτες μπορεί να είναι τόποι του σήμερα.

Υπήρχαν πάντοτε, και ήταν ευτύχημα τις περισσότερες φορές, «μη τόποι» εντός της πόλης: αυτή την ατομική ελευθερία του περιπατητή, μπορεί να τη γευτεί κανείς προστατευμένος από όλες τις μορφές αναγνώρισης, τις οποίες υποθάλπουν, με τρόπο, καμιά φορά, ασφυκτικό, η πολύ μεγάλη εγγύτητα, η συννενοχή ή η σκληρότητα της γειτνίασης, του τόπου δηλαδή, με τη λιγότερο αξιαγάπητη μορφή του.³³ Επομένως, η αλληλουχία τόπων δρα ως ένα βαθμό καταπιεστικά στον άνθρωπο, μην αφήνοντας τον να αφεθεί ελεύθερος. Είναι, λοιπόν, η, κατά διαστήματα, κενότητα ωφέλιμη και οι «μη τόποι» μια απαραίτητη αστική πραγματικότητα.

33 Ο.π. σελ.: 174

2.3. Χώρος και τόπος σήμερα

Ο χώρος, όπως είδαμε, έχει ποικίλες εκφάνσεις. Ωστόσο, η παγκοσμιοποίηση, οι σύγχρονες ταχύτητες, η έλευση των νέων τεχνολογιών και μέσων επικοινωνίας επεκτείνουν τους ορίζοντες μας όσον αφορά την έννοια και την υπόσταση του χώρου.

Χρόνος και χώρος δεν γίνονται κατανοητοί ανεξάρτητα από την κοινωνική αλληλεπίδραση.³⁴ Ένα φαινόμενο που εντοπίζεται στις μέρες μας είναι η «συμπίεση χρόνου-χώρου» (space-time compression). Υπό αυτό το πρίσμα, η κοινωνιολόγος και γεωγράφος Doreen Massey, μελετά την «αίσθηση του τόπου», στο σήμερα του γεωγραφικού κατακερματισμού και της χωρικής ανακατάταξης. Η «συμπίεση χρόνου-χώρου» αναφέρεται στην κίνηση και επικοινωνία στο χώρο, στην γεωγραφική εξάπλωση των κοινωνικών σχέσεων και στην ανθρώπινη εμπειρία που προκύπτει από την κατάσταση αυτή.³⁵ Τα μέσα μαζικής μεταφοράς, οι αγορές, τα νέα μέσα επικοινωνίας συμβάλλουν στην κάλυψη των χωρικών και χρονικών διαφορών, δημιουργώντας ερωτήματα γύρω από τις έννοιες του χώρου και του τόπου. Όταν μπορείς να πας στο εξωτερικό, να βρεις τα ίδια καταστήματα,

εικ.15, σελ.: 43, Δραπανιώτης Σοφιανός, *Κίνηση*
εικ.16, σελ.: 50, Δραπανιώτης Σοφιανός, *Απρόσωπη κοινωνία*
εικ.17 σελ.: 52-53, Μη τόπος

34 David Harvey

35 Massey Doreen, *A global sense of place*, στο: Massey Doreen, *Space, Place, and Gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1994, σελ.: 147

την ίδια μουσική που ακούς στο σπίτι σου ή το ίδιο φαγητό [...], πως μπορούμε να μιλάμε για τοποθεσία;³⁶ Σε αυτό το πλαίσιο η έννοια του τόπου δεν είναι, ενδεχομένως, γνώμονας για την ανθρώπινη ανάγκη της ταύτισης, όπως περιγράψαμε νωρίτερα. Ο τόπος αποκτά τη μοναδικότητά του, όχι απαραίτητα από την ιστορία του, αλλά από το δίκτυο των κοινωνικών σχέσεων και κινήσεων που διαπλέκονται εντός του, μετατρέποντας τον στο πεδίο διασταυρώσεών τους. Ο χώρος είναι διασταύρωση κινητών πραγμάτων. Ζωογονείται κατά κάποιο τρόπο από το σύνολο των κινήσεων, που εκτυλίσσονται στα όρια του.³⁷ Η κινητικότητα δεν είναι, απαραίτητα, μια διαδικασία αποστασιοποίησης από τον τόπο, καθώς μπορεί να ειπωθεί ως ένας τρόπος ανεύρεσης νοήματος και εύρεσης νέων τόπων.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο τόπος παύει να είναι στατικός και γίνεται μια διαδικασία, καθώς οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις συνιστούν κινητικότητα. Επιπλέον, δεν συμβολίζει μια μοναδική ταυτότητα, αλλά ένα πεδίο συγκρούσεων και αντιθέσεων, ως αποτέλεσμα της κοινωνικής ανομοιογένειας. Τέλος, ο σύγχρονος τόπος δεν έχει σύνορα και περιορισμούς, υπό την έννοια ότι δεν έρχεται σε αντίθεση με ένα «έξω»· η ίδια η σύνδεση με το «έξω» αποτελεί κομμάτι του.³⁸

Προκύπτει, λοιπόν ότι, φυσικός και κοινωνικός τόπος απεμπολούν την, άλλοτε, μεταξύ τους συνάφεια. Ο Joshua Meyrowitz είναι από τους πρώτους θεωρητικούς που αναλύει τις επιπτώσεις των μέσων επικοινωνίας που διαμορφώνουν το σύγχρονο κόσμο. Συμπεριφορές και καταστάσεις δεν καθορίζονται, κατ' ανάγκη, από τη φυσική τοποθεσία.[...] Το που βρισκόμαστε στο φυσικό χώρο, δεν καθορίζει, πλέον, που και ποιοι είμαστε κοινωνικά.³⁹ Κάποτε, η επικοινωνία και το ταξίδι ήταν συνώνυμα. Η κίνηση από κατάσταση σε κατάσταση προϋπέθετε κίνηση από τόπο σε τόπο. Η χωρική εγγύτητα που, άλλοτε, καθόριζε τις κοινωνικές σχέσεις και τον κοινωνικό χώρο, πλέον, αντικαθίσταται από την εγγύτητα που παρέχουν τα μέσα μαζικής μεταφοράς και οι νέες τεχνολογίες επικοινωνίας.⁴⁰

36 Ο.π. σελ.: 149

37 deCerteau Michel, *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική: Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μετάφραση: Κ.Καψαμπέλη, εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα, 2010, σελ.: 286

38 Massey Doreen, *A global sense of place*, στο: Massey Doreen *Space, Place, and Gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1994, σελ.: 153

39 Meyrowitz Joshua, *The separation of social place from physical place*, στο: Meyrowitz Joshua, *No sense of place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior*, Oxford University Press, Oxford, 1985, σελ.: 115

40 Αΐσωπος Ιωάννης, *Η διάχυτη πόλη*, στο: Α. Γοσποδίνη, Η. Μπεριάτος (επιμ.), *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2006, σελ.: 107

εικ.18, σελ.: 56, Δραπανιώτης
Σοφιανός, *Timing*

2.3.1. Εντοπισμένος χώρος και χώρος ροών

Μια από τις πιο γνωστές θεωρίες περί χώρου και τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας είναι αυτή του «χώρου ροών» (space of flows)⁴¹, του κοινωνιολόγου και θεωρητικού των μέσων επικοινωνίας, Manuel Castells. Πρόκειται για μια μορφή χώρου, ενδεικτική των σύγχρονων κοινωνικών πρακτικών. Για τον Castells, ο χώρος είναι ένα υλικό προϊόν, σε άμεση σχέση με άλλα υλικά προϊόντα συμπεριλαμβανομένων των ανθρώπων. Οι άνθρωποι εμπλέκονται σε (ιστορικά) καθορισμένες κοινωνικές επαφές, οι οποίες παρέχουν στο χώρο μορφή, λειτουργία και κοινωνικό νόημα.⁴²

Η σύγχρονη κοινωνία είναι δομημένη γύρω από «ροές»: ροές κεφαλαίου, πληροφοριών, εικόνων, ήχων, συμβόλων κτλ.. Οι ροές ορίζονται ως στοχευμένες, επαναλαμβανόμενες, προγραμματίσιμες ακολουθίες ανταλλαγής και αλληλεπίδρασης, ανάμεσα σε ασύνδετες θέσεις όσον αφορά τον φυσικό χώρο, οι οποίες υποστηρίζονται από κοινωνικούς φορείς των οικονομικών, πολιτικών και συμβολικών δομών της κοινωνίας.⁴³ Στον αντίποδα του χώρου ροών, ο «εντοπισμένος χώρος»⁴⁴ ή «χώρος τόπων» (space of places), αφορά τη μορφή χώρου που προκύπτει από την βιομηχανική κοινωνία, όπου η φυσική επαφή είναι απαραίτητη για τις κοινωνικές σχέσεις. Στον εντοπισμένο χώρο υπάρχει συνάφεια πρακτικής και νοήματος, φυσικού και κοινωνικού χώρου, λόγω της εκμηδένισης της απόστασης, ενώ στο χώρο ροών οι τόποι λαμβάνουν το νόημα και τη λειτουργία τους από τους κόμβους του δικτύου στο οποίο ανήκουν.⁴⁵ Δεν αναιρείται ο τόπος, απλά, η λογική και το νόημα του απορροφώνται από το δίκτυο.

Μιλάμε, λοιπόν, περί εντοπισμένου χώρου, ο οποίος βασίζεται στην χωρική εγγύτητα και συμβολίζει το χώρο, όπως τον αναγνωρίζουμε, στη φυσική του υπόσταση. Προκύπτει, όμως, και ο χώρος εκείνος, ο οποίος αντικατοπτρίζει τη σύγχρονη πραγματικότητα της κοινωνικής εγγύτητας. Ο χώρος ροών δίνει τη δυνατότητα της διασύνδεσης διαφορετικών τοποθεσιών, μέσω ενός δικτύου, το οποίο συνδέει άτομα και δραστηριότητες που ανήκουν σε διαφορετικά, διακριτά, γεωγραφικά πλαίσια⁴⁶, επικυρώνοντας τη θεωρία της συμπίεσης του χρόνου και του χώρου.

41 Η θεωρία του «χώρου ροών» έχει και πολιτικές προεκτάσεις, οι οποίες δεν είναι σκόπιμο να αναλυθούν στο παρόν κείμενο.

42 Castells Manuel, *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. I*, Blackwell publications, Oxford, 1996, σελ.: 441

43 Ο.π. σελ.: 442

44 Μετάφραση του όρου «space of places» από τον Δημήτρη Χαρίτο

45 Castells Manuel, *Communication Power*, Oxford University Press, Oxford, 2009, σελ.: 65

46 Willis Katharine, *Sensing Place: mobile and wireless technologies in urban space*, στο: Frers, L., Meier, L. (eds.), *Encountering Urban Places: Visual and Material Performances in the City*. Ashgate Press. UK. 2007.. σελ.: 158

3.το ανθρώπινο ίχνος περπατήματος στον τόπο

Αφού εξετάσαμε το ίχνος περπατήματος και τις έννοιες του χώρου και του τόπου, προκειμένου να κατανοήσουμε την αλληλεξάρτησή τους, επιδιώκουμε να αναφερθούμε στη συνδυαστική έννοια του ίχνους περπατήματος στον τόπο, διαμέσου του έργου του Richard Long, *A line made by walking*. Στην υποεπινότητα αυτή, συνενώνουμε ίχνος και χώρο, με σκοπό την κατανόηση της σημασίας του ίχνους για τη νοηματοδότηση του χώρου και τη δημιουργία μιας αίσθησης του τόπου.

3.1. *A line made by walking*

Η έντονη ενασχόληση των καλλιτεχνικών πρωτοποριών με την πρακτική του περπατήματος ως μέσο εξερεύνησης και ανάκτησης του τόπου, δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστο τον τομέα της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα αναπτύσσονται μορφές τέχνης οι οποίες, όχι μόνο βασίζονται στην περιπλάνηση και το περπάτημα εν γένει ως μέσα αντίληψης του χώρου, αλλά τα θέτουν ως γνώμονες, εργαλεία και κεντρική θεματολογία των έργων τους.

Είδαμε ότι η Land Art ή τέχνη του εδάφους αντιμετωπίζει το περπάτημα, συνολικά, ως μια αυτόνομη μορφή τέχνης. Αποτελεί από τις πρώτες μορφές τέχνης που ξεφεύγουν από τα στενά όρια των εκθεσιακών χώρων και των γκαλερί, ανακτώντας την εμπειρία του βιωμένου χώρου, με φόντο το φυσικό τοπίο, εστιάζοντας στην ήπια, φυσική μεταμόρφωση της γης. Οι χώροι, όπου «τοποθετείται» η land art είναι χώροι κενοί αρχιτεκτονικής και ενδείξεων ανθρώπινης παρουσίας. Στους κενούς αυτούς χώρους τα έργα των land artists ενσωματώνουν νοήματα αρχέγονων συμβόλων και γίνονται αντιληπτά ως μοναδικά ίχνη εντός ενός αρχαϊκού, άχρονου τοπίου.¹ Η γη γίνεται επεξεργάσιμο εργαλείο στα χέρια των καλλιτεχνών και αντικείμενο διάσχισης.

¹ Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 140

εικ.19, σελ.: 59, Jakob Wagner, *Sightseeing Tunnel*
εικ.20, σελ.: 61, Richard Long, *In the Mud*

Ένα έργο το οποίο αντικατοπτρίζει το περπάτημα ως μορφή τέχνης διαμέσου του ίχνους του είναι το *A line made by walking* (1967), το πρώτο έργο του πρωτοπόρου της land art, Richard Long. Επιδιώκουμε να αναλύσουμε το έργο αυτό, ως μια γλαφυρή απεικόνιση του ανθρώπινου ίχνους περπατήματος στο χώρο.² Πρόκειται για μια ευθεία γραμμή, σκαλισμένη στο έδαφος, ως αποτέλεσμα του περπατήματος του καλλιτέχνη πάνω στο γρασίδι. Το έργο παραμένει, μόνο, ως φωτογραφικό τεκμήριο, αφού μετά από λίγο το γρασίδι επιστρέφει στη θέση του. Στο έργο αυτό διενεργούνται δύο δραστηριότητες: το γλυπτό, δηλαδή το ευθύγραμμο ίχνος και το περπάτημα, δηλαδή η πράξη.³ Η φωτογραφία του έργου του Long -του πατημένου γρασιδιού- φανερώνει την παρουσία της απουσίας: την απουσία της πράξης, του σώματος, του γλυπτού. Ωστόσο, την ίδια στιγμή φανερώνει το αποτέλεσμα μιας πράξης του σώματος και την παρουσία ενός αντικειμένου: κάτι από γλυπτική, performance και αρχιτεκτονική του τοπίου.⁴

Για τον Long το περπάτημα είναι μια πράξη που αφήνει το ίχνος της στο χώρο, είτε υπό τη μορφή τοπιακών μνημείων, είτε υπό τη μορφή πατημάτων. *Θεωρώ ότι τα τοπιακά γλυπτά μου κατοικούν στο πλούσιο πεδίο μεταξύ δύο ιδεολογικών θέσεων-πόλων, συγκεκριμένα εκείνης του να φτιάχνει κανείς «μνημεία», ή αντίστροφα του να μην αφήνει παρά τα πατήματά του (footprints).*⁵ Ο Richard Long κοινωνεί την εμπειρία του περπατήματος μέσα από τη χρήση χαρτών. Η πράξη του περπατήματος, αφήνοντα στοίχους στο χώρο, σχεδιάζει μια μορφή στο έδαφος που δύναται να χαρτογραφηθεί. Χρησιμοποιώντας την

2 Το περπάτημα και η αποτύπωσή του στο χώρο απασχολεί πληθώρα καλλιτεχνών σε πολλούς τομείς της καλλιτεχνικής δημιουργίας: το έργο του Robert Smithson *A Tour of the Monuments of Passaic*, που αφορά το εξερευνητικό ταξίδι στην αστική περιφέρεια, τα γλυπτά του Carl Andre, τα οποία μπορεί κανείς να τα περπατήσει, την performance *The Lovers, The Great Wall Walk* της Marina Abramovich και του Ulay, που αφορά τη διάσχιση του Σινικού Τείχους με σκοπό τη συνάντηση των δύο κ.α..

3 Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 142

4 Ο.π. σελ.: 144

5 Richard Long, όπως αναφέρεται στο Γιαννίση Φοίβη, *Αρχαία και νέα περπατήματα: Επιτέλεση και ίχνη στο ελληνικό τοπίο*, karut.art-magazine, vol 08, εκδότες: Χριστόφορος Μαρίνος, Θάνας Σταθόπουλος, Αθήνα, 2010

εικ.21, σελ.: 64, Richard Long, *A line made by Walking*
εικ.22, σελ.: 67, Richard Long, *Textworks*

αντίστροφη λογική, ο Long χρησιμοποιεί τη χαρτογραφία, προκειμένου να σχεδιάσει εκ των προτέρων τη διαδρομή που θα ακολουθήσει σε κάθε περιοχή.⁶ Έτσι, οι μορφές που σχηματίζονται στο χαρτί, διαμορφώνονται και στην πραγματικότητα. Το χαρτί συμβολίζει το έδαφος, δηλαδή τον καμβά-μεταφορικά και κυριολεκτικά- που θα περπατηθεί και θα χαραχτεί από το ίχνος των βημάτων του καλλιτέχνη.

Μέσα από την παρατήρηση του *A line made by walking*, αντιλαμβανόμαστε την πρακτική του περπατήματος ως μια πρωταρχική πράξη συμβολικής μεταμόρφωσης του χώρου, όπως είχαμε αναφέρει και στην πρώτη υποενότητα. Η συμβολική αυτή μεταμόρφωση είναι το ίχνος που αφήνει στο διάβα του ο καλλιτέχνης, το οποίο έχει σαφή χωρική υπόσταση. Το ίχνος είναι συνυφασμένο με το χώρο, επικάθεται σε αυτόν, δημιουργώντας μια νέα πραγματικότητα. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο χώρος που περικλείει το ίχνος περπατήματος του Long, αποκτά νόημα, χαρακτήρα και ταυτότητα. Πράττουμε ένα παραλληλισμό με τη θεωρία του Norberg-Schulz περί συσχετισμού των ανθρωπογενών τόπων -όπως θα μπορούσε να ειπωθεί το έργο του Long- με τη φύση. Ο καλλιτέχνης εδώ επιδιώκει να «οπτικοποιήσει» την κατανόηση του για τη φύση. *Εκεί που η φύση υποδεικνύει μια κατεύθυνση, εκείνος φτιάχνει ένα δρόμο.* Έτσι, «συμπληρώνει» το χώρο προσθέτοντας εκείνο που λείπει. Επιπλέον, επιθυμεί να «συμβολίσει» την κατανόηση της φύσης και του εαυτού του, μεταφράζοντας το βίωμα σε ανθρωπογενή χώρο· σε «πολιτισμικό αντικείμενο».⁷ Στην ουσία, ο άνθρωπος -εν προκειμένω ο καλλιτέχνης- προκειμένου να δημιουργήσει μια εικόνα του κόσμου που τον περιβάλλει, συλλέγει τα βιωμένα νοήματα και δημιουργεί, εντέλει, ένα σύμβολο. Η «οπτικοποίηση», η «συμπλήρωση» και ο «συμβολισμός» είναι μια διαδικασία παραγωγής τόπου και θα μπορούσαμε να πούμε, ότι αυτό πράττει ο Long στο *A line made by walking*. Επιπλέον, ο καλλιτέχνης δημιουργεί ένα πλαίσιο για μια διαφορετική χωρική εμπειρία και θέτει την πιθανότητα της ταύτισης με τον τόπο, διαμέσου αυτής της προσωπικής του «αφήγησης». Η ίδια του η «αφήγηση», δύναται να δημιουργήσει μια νέα αίσθηση του τόπου, είτε στον ίδιο τον καλλιτέχνη, είτε στον παρατηρητή.

6 Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002, σελ.: 150

7 Norberg -Schulz Christian, *Existence, Space, Architecture*, Praeger Publishers, London, 1971, σελ.: 20

**DAY TO DAY
CAMP TO CAMP
WATER TO WATER
SUMMIT TO SUMMIT
BOULDER TO BOULDER
FOOTPATH TO FOOTPATH
RAINSTORM TO RAINSTORM
EXPERIENCE TO EXPERIENCE**

AN EIGHT DAY WALK IN THE CAIRNGORM MOUNTAINS SCOTLAND 2007

Ενότητα 2

Το ίχνος του περπατήματος στα Locative Media

1.locative media

Έχοντας ορίσει και αναλύσει το ίχνος περπατήματος στο χώρο, στα συστατικά του στοιχεία, προχωράμε στην ανάλυση του ίχνους περπατήματος, υπό το πρίσμα των νέων ψηφιακών μέσων. Στην υποενοότητα αυτή, αναφερόμαστε στη νέα τάξη πραγμάτων, μέσα από την αναφορά μας στα «διάχυτα» μέσα επικοινωνίας και τον «επαυξημένο χώρο». Στη συνέχεια, αναλύουμε τα locative media, ως τέχνη και ως πρακτική, μέσα από θεωρητικές προσεγγίσεις, που αφορούν τη χρήση και το σκοπό τους. Επιπλέον, αναφερόμαστε στη σύγχρονη χαρτογραφία, η οποία είναι αλληλένδετη με τη λειτουργία των locative media, καθώς και στην επιρροή που ασκεί η Ψυχογεωγραφία στο θεωρητικό τους υπόβαθρο.

1.1. Η νέα πραγματικότητα

Από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα, το αστικό περιβάλλον εξελίσσεται με γοργούς ρυθμούς προς μια κατεύθυνση διείσδυσης νέων τεχνολογικών συστημάτων και επαναπροσδιορισμού της επικοινωνίας εντός της πόλης. Η τεχνολογική ανάπτυξη εστιάζει στο φυσικό χώρο και στον τρόπο που αυτός συμπληρώνεται και «επαυξάνεται» μέσω της ηλεκτρονικής και οπτικής πληροφορίας.¹ Η τεχνολογία καθαυτή παύει να βρίσκεται στο επίκεντρο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ο υπολογιστής παύει να υφίσταται καθ' αυτός ή μειώνεται η σαφήνεια με την οποία γίνεται αντιληπτή η παρουσία του -με μικρότερες, χειρίσιμες συσκευές- σε φυσικό και νοητικό επίπεδο από το χρήστη.² Αντίθετα, λειτουργεί στο παρασκήνιο, ενώ επίκεντρο γίνεται η ίδια η δραστηριότητα και το περιβάλλον, όπου λαμβάνει χώρα.³ Η έννοια της τεχνολογίας της επικοινωνίας, συνήθως, σημαίνει ότι δύο ή περισσότεροι

1 **Manovich Lev**, *The poetics of Augmented space*, 2002 (updated 2005), <http://manovich.net/index.php/projects/the-poetics-of-augmented-space>

2 **Χαρίτος Δημήτρης**, *Τα μέσα επικοινωνίας δι' εντοπισμού και οι επιδράσεις τους ως προς την κοινωνική αλληλόδραση στο περιβάλλον της σημερινής πόλης*, στο *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τεύχος 5, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007, σελ.: 51

3 **Willis Katharine**, *Sensing Place: mobile and wireless technologies in urban space*, στο: Frers, L., Meier, L. (eds.), *Encountering Urban Places: Visual and Material Performances in the City*, Ashgate Press, UK, 2007, σελ.: 157

εικ.23, σελ.: 71, Δραπανιώτης Σοφιανός, *Χάνοντας τη στιγμή*
εικ.24, σελ.: 75, Sammy Slabbinck, κολάζ

άνθρωποι εμπλέκονται στη χρήση της και ότι δίνεται έμφαση στο περιεχόμενο των μηνυμάτων που οι άνθρωποι αυτοί ανταλλάσσουν.⁴

Ο Ben Russel, καλλιτέχνης των μέσων, στο κείμενο του *Headmap Manifesto*⁵, περιγράφει την πραγματικότητα, όπως διαμορφώνεται στην αυγή των νέων τεχνολογιών επικοινωνίας. Ο συνδυασμός συσκευών αναγνώρισης θέσης, υπολογιστή και διαδικτύου προσφέρει τη δυνατότητα συσχετισμού της πληροφορίας με συγκεκριμένες τοποθεσίες. Ο χρήστης μπορεί να αφήνει σημειώσεις, να «σημαδέψει» χώρους, να προσθέσει πληροφορία και «αφηγήσεις» στο χώρο, χωρίς να επέμβει στον ίδιο το φυσικό χώρο.⁶ Ο χρήστης είναι συμμετοχός σε μια υβριδική περιβαλλοντική εμπειρία, καθώς η εμπειρία συντίθεται από το φυσικό χώρο και τα φυσικά περιβαλλοντικά ερεθίσματα, όσον αφορά την πληροφορία και το συμβολικό περιεχόμενο, που διαμεσολαβούνται από το εκάστοτε υπολογιστικό σύστημα και χωροθετούνται στο φυσικό περιβάλλον.⁷

Η τεχνολογία είναι πανταχού παρούσα, διεισδύει, εξυπηρετεί και δημιουργεί ανάγκες, ενώ ο ίδιος ο φυσικός χώρος μετατρέπεται σε χώρο δεδομένων και πληροφορίας (dataspace). Το ψηφιακό μπλέκεται με το πραγματικό, μετατοπίζοντας το βάρος από την οθόνη του υπολογιστή στον φυσικό χώρο, υπό τη μορφή των «διάχυτων» (pervasive) και «πανταχού παρόντων» υπολογιστικών συστημάτων (ubiquitous computing). Παράλληλα, μιλάμε για «επαυξημένη πραγματικότητα» (augmented reality) και «επαυξημένο χώρο» (augmented space), δηλαδή έναν χώρο δεδομένων, ο οποίος, θεωρητικά, συμβολίζει ένα συνεχές πεδίο το οποίο εκτείνεται σε όλο το εύρος του φυσικού χώρου.⁸

Έτσι, δίνεται βαρύτητα και πάλι στον φυσικό χώρο, ενώ η τεχνολογία συμβάλλει στην επαύξηση του χωρικού βιώματος. Οι δυνατότητες που προσφέρουν τα σύγχρονα μέσα δημιουργούν ένα ευρύ πεδίο εφαρμογών, μέρος του οποίου είναι και τα Locative Media.

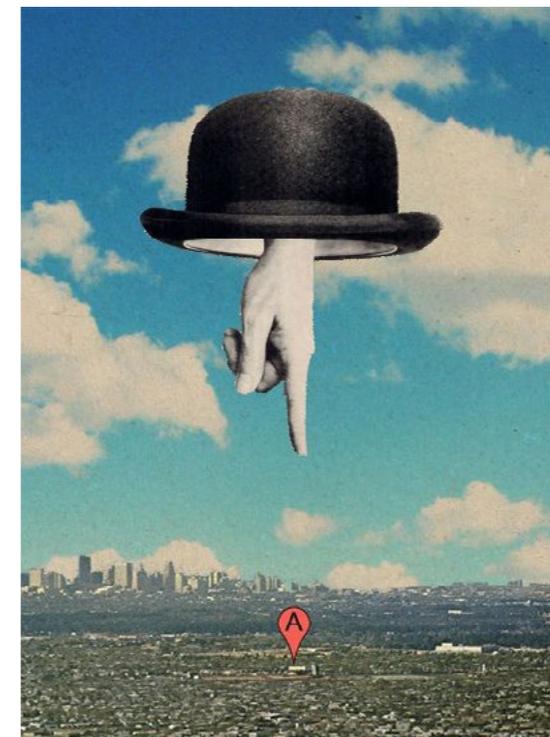
4 **Ralph Schroeder** όπως αναφέρθηκε **Χαρίτος Δημήτρης**, *Τα μέσα επικοινωνίας δι' εντοπισμού και οι επιδράσεις τους ως προς την κοινωνική αλληλόδραση στο περιβάλλον της σημερινής πόλης*, στο *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τεύχος 5, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007,σελ.: 55

5 βλ. παράρτημα, σελ.: 122

6 **Russell Ben**, *Headmap Manifesto*, 1999, σελ.: 4

7 **Χαρίτος Δημήτρης**, *Τα μέσα επικοινωνίας δι' εντοπισμού και οι επιδράσεις τους ως προς την κοινωνική αλληλόδραση στο περιβάλλον της σημερινής πόλης*, στο *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τεύχος 5, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007, σελ.: 50

8 **Manovich Lev**, *The poetics of Augmented space*, 2002 (updated 2005), <http://manovich.net/index.php/projects/the-poetics-of-augmented-space>

Οι άνθρωποι σχετίζονται με τον κόσμο μέσω της τεχνολογίας. Η τεχνολογία καθορίζει την αντίληψη του χώρου, τον τρόπο που αλληλεπιδρούμε με αυτόν και τον τρόπο που αντικρύζουμε τον κόσμο.

Ben Russell

1.2.Ορίζοντας τα locative media

Τα locative media προκύπτουν ως απάντηση στην, βασισμένη στην οθόνη, εμπειρία της net art, η οποία, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, βρίσκεται πλέον στην παρακμή της. Ενώ η net art συμβολίζει την τέχνη του διαδικτύου, τα locative media ως τέχνη⁹, βγαίνουν έξω από την γκαλερί, διεκδικώντας εκ νέου το δημόσιο χώρο. *Το επίκεντρο εδώ είναι χωρικά εντοπισμένο και συγκεντρωμένο στον χρήστη. Πρόκειται για μια συνεργατική χαρτογραφία χώρου και νου, τόπων και συνδέσεων μεταξύ τους.*¹⁰

Τα locative media καλύπτουν ένα εύρος καλλιτεχνικών πρακτικών και προσεγγίσεων, συνδεδεμένων με τεχνολογίες όπως το GPS, το Wi-Fi, κινητές τηλεπικοινωνίες, Bluetooth, χάρτες και άλλες εφαρμογές και τεχνολογίες εντοπισμού θέσης (location-aware) και χωρικής επισήμανσης (geotagging). Οι τεχνολογίες αυτές εντάσσονται σε πληθώρα συσκευών όπως φορητές μονάδες GPS και φορητές/κινητές συσκευές, από PDAs μέχρι ψηφιακές φωτογραφικές μηχανές, φορητούς υπολογιστές, smartphones

εικ.25, σελ.: 77, [murmur], Edinburgh. Το [murmur] είναι ένα έργο "αφηγήσεων", το οποίο καταγράφει ιστορίες και αναμνήσεις που αφορούν συγκεκριμένες γεωγραφικές τοποθεσίες.

⁹ Αναφέρουμε τα locative media και ως τέχνη και ως πρακτική, καθώς, μέσα στα τελευταία χρόνια, η locative τεχνολογία περνά από τα χέρια των καλλιτεχνών, σε αυτά των καθημερινών χρηστών της πόλης. Επομένως, μιλάμε για μια έννοια διττή.

¹⁰ Tuters Marc, Varnelis Kazys, *Beyond Locative Media*, Leonardo, Vol. 39, No. 4, MIT press, August. 2006.σελ.:357

και μηχανές αναζήτησης.¹¹ Τα όποια αποτελέσματα της χρήσης των locative media, είτε δίδονται στο χρήστη σε πραγματικό χρόνο -μέσω της συσκευής που διαθέτει- είτε αποθηκεύονται ως ένα σύνολο δεδομένων, με σκοπό την έκθεσή τους σε γκαλερί ή στο διαδίκτυο.

Ο όρος locative media χρησιμοποιείται για πρώτη φορά, το 2002, στο RIXC, ένα λετονικό κέντρο ηλεκτρονικής τέχνης και μέσων, ως τίτλος ενός workshop.¹² Ο όρος προκύπτει από το ουσιαστικό «locative», της λετονικής γλώσσας, το οποίο σημαίνει τοποθεσία (location).

Ο Drew Hemment, από τους πρώτους καλλιτέχνες των locative media, αναφέρεται στην locative art, την πρωταρχική, καλλιτεχνική σκοπιά των locative media. Ο γεωγραφικός χώρος αντιμετωπίζεται σαν καμβάς, μια κοινωνική «διεπαφή» (interface)¹³, όπου εγγράφονται καλλιτεχνικές εκφράσεις, μέσω φορητών συσκευών με τεχνολογίες αναγνώρισης θέσης, χαρτογραφίσεων, κοινωνικών δικτύων. Οι ερευνητικές διαδικασίες της locative art τοποθετούνται μεταξύ της τέχνης των επικοινωνιών και των δικτύων και της τέχνης του τοπίου, του περπατήματος και του περιβάλλοντος.¹⁴

Ωστόσο, τα locative media, δεν παραμένουν ως μια μορφή τέχνης, μη προσεγγίσιμη από τους μη καλλιτέχνες, αλλά, με την πάροδο του χρόνου και την εξάπλωση των νέων μέσων επικοινωνίας, περνούν στα χέρια των ανθρώπων-χρηστών των νέων τεχνολογιών και εδραιώνονται ως πρακτική. Έτσι, διανοίγονται νέες προοπτικές αντιμετώπισης του χώρου και νέα πλαίσια χωρικών πρακτικών, σε όλο το φάσμα της καθημερινής ζωής. Ο Conor McGarrigle, καλλιτέχνης και θεωρητικός, προσεγγίζει τα locative media ως ένα σύνολο πρακτικών -κυρίως αστικών- το οποίο επαναδιαπραγματεύεται, φαντάζεται και καθιστά εκ νέου ενδιαφέροντα τον αστικό χώρο, μέσω καινοτόμων εφαρμογών που προτείνουν πειραματικές μεθόδους πλοήγησης στην πόλη.¹⁵

Αντίστοιχα, ο Ben Russel τοποθετεί τα locative media στη σύγκλιση μιας ταχύτατα εξελισσόμενης τεχνολογίας, του κοινωνικού και του φυσικού χώρου, δηλαδή των χώρων όπου αναπτύσσονται. Ένας νέος «τόπος» για συζητήσεις περί της σχέσης συνείδησης του τόπου και των ανθρώπων.[...] Ένα πλαίσιο

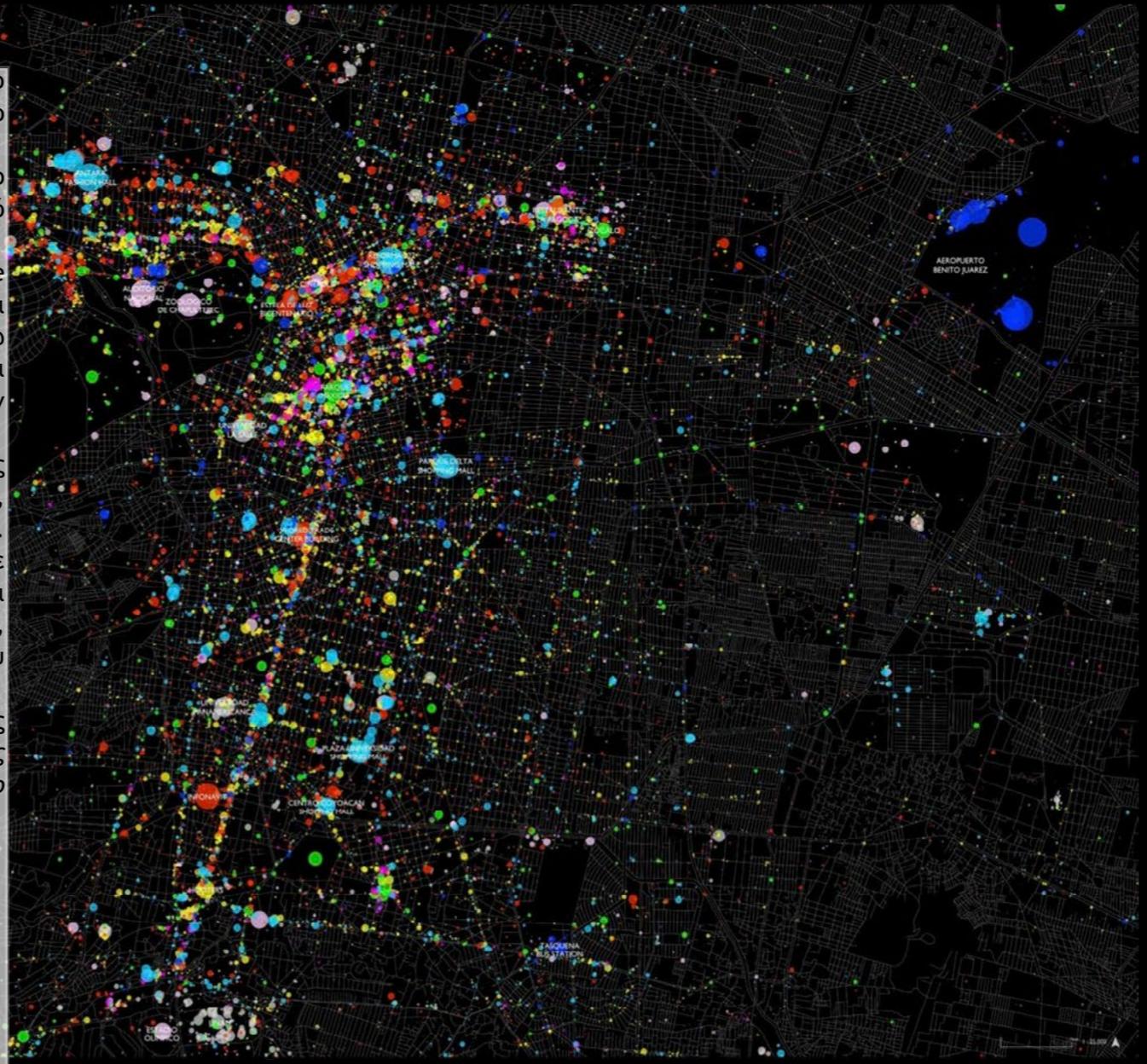
11 McGarrigle Conor, *The Construction of Locative Situations: the Production of Agency in Locative Media Art Practice*, Doctoral Thesis, Dublin Institute of Technology, Dublin, 2012, σελ.: 12

12 Συγκεκριμένα ο όρος «locative media» αποδίδεται στον Karlis Kalmins και στην κοινότητα που εργάζεται στο πλαίσιο των εφαρμογών και υπηρεσιών εντοπισμού θέσης (<http://locative.x-i.net/>)

13 Αναφορά στους όρους «σύστημα διεπαφής» ή «διεπιφάνεια χρήστη», δηλαδή στο σύνολο των στοιχείων του υπολογιστικού συστήματος, με τα οποία ο χρήστης έρχεται σε επαφή και αλληλεπιδρά.

14 Hemment Drew, *Locative Arts*, Leonardo Vol. 39, No. 4, August, 2006, σελ.: 349

15 McGarrigle Conor, *The Construction of Locative Situations: the Production of Agency in Locative Media Art Practice*, Doctoral Thesis, Dublin Institute of Technology, Dublin, 2012, σελ.: 12

μέσα από το οποίο εξερευνούμε νέα και παλιά μοντέλα επικοινωνίας, κοινότητας και ανταλλαγής.¹⁶ Μέσα από μια τέτοια διαδικασία καθετί στον κόσμο μπορεί να γίνει αντικείμενο παρακολούθησης, επισήμανσης, χαρτογράφησης, ενώ ταυτόχρονα ο πραγματικός, φυσικός χώρος παραμένει ανέγγιχτος.

Υπό αυτό το πρίσμα, τα locative media ή αλλιώς τα μέσα επικοινωνίας δι' εντοπισμού, προκύπτουν από τη σύγκλιση της κινητής τηλεπικοινωνίας, φορητών και «φορετών»¹⁷ υπολογιστών (wearable computing), των ασύρματων δικτύων και των ψηφιακών μέσων, ταυτόχρονα με τον συγκερασμό της ψηφιακής πληροφορίας με τον φυσικό χώρο. «Επι-τίθενται» σε πραγματικούς τόπους καταγράφοντας τη χωρική πληροφορία και λειτουργώντας ως εργαλείο επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης.¹⁸

Τα locative media συγκεντρώνουν το ψηφιακό περιεχόμενο σε ένα τόπο ή σε ένα αντικείμενο, έτσι ώστε να συνεισφέρουν σε διαδικασίες παρακολούθησης, χαρτογράφησης, εντοπισμού ή παιχνιδιού. Τότε, τόποι και αντικείμενα μπορούν να συνδιαλλαγούν με τα μέσα, στέλνοντας, συλλέγοντας και αναλύοντας δεδομένα. Η παραγωγή και κατανάλωση των δεδομένων αυτών δημιουργεί νέες συνθήκες επαφής με το φυσικό χώρο, μια νέα αίσθηση του τόπου, νέες μορφές οικειοποίησης του χώρου και νέες διαδικασίες κινητικότητας, φυσικής και ψηφιακής.¹⁹

Τα locative media ανήκουν στο χώρο ροών, όπως τον αναλύσαμε στην προηγούμενη ενότητα, ως ροές πληροφορίας, εικόνων, ήχων, ανθρώπων κτλ.. Ωστόσο, υπάρχει όλο και αυξανόμενη αλληλεπίδραση μεταξύ του χώρου ροών και των εντοπισμένων χώρων. Οι εντοπισμένοι χώροι οργανώνουν την ανθρώπινη εμπειρία στο πλαίσιο του φυσικού χώρου, ενώ οι χώροι ροών συνδέουν ηλεκτρονικά διακριτές και απόμακρες τοποθεσίες, εντός ενός δικτύου που συνδέει διαφορετικές δραστηριότητες και ανθρώπους. Επομένως, ο σύγχρονος, αστικός χώρος αποτελείται εξίσου από ροές και τόπους, όπου οι ροές δρουν ως μεταβατικά στοιχεία στο χώρο των τόπων. *Κινούμαστε φυσικά, ενώ διατηρούμε μια σταθερή σχέση με τις ηλεκτρονικές μας συνδέσεις. Μεταφέρουμε μαζί μας ροές, ενώ κινούμαστε διαμέσου τόπων.*²⁰ Ο τρόπος που ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται κάθε στιγμή το χώρο

16 Russell Ben, *Headmap Manifesto*, 1999

17 «Φορετοί», δηλαδή που δύνανται να φορεθούν, όπως αναφέρεται στο Χαρίτος Δημήτρης, *Τα μέσα επικοινωνίας δι' εντοπισμού και οι επιδράσεις τους ως προς την κοινωνική αλληλόδραση στο περιβάλλον της σημερινής πόλης*, στο *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τεύχος 5, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007

18 Χαρίτος Δημήτρης, *Τα μέσα επικοινωνίας δι' εντοπισμού και οι επιδράσεις τους ως προς την κοινωνική αλληλόδραση στο περιβάλλον της σημερινής πόλης*, στο *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τεύχος 5, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007, σελ.: 54

19 Lemos André, *Post—Mass Media Functions, Locative Media, and Informational Territories: New Ways of Thinking About Territory, Place, and Mobility in Contemporary Society*, στο: *Space and Culture*, sage publications, London, 2010, σελ.: 405

20 Castells Manuel, *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. I*, Blackwell publications. Oxford. 1996.σελ.: 88

του, βάσει των εναλλαγών φυσικού - ψηφιακού χώρου, δεν είναι σταθερός. Βρισκόμενος, κάθε στιγμή, σε αυτήν την πολυπαραμετρική πραγματικότητα, δύναται να είναι παρών σε διαφορετικές καταστάσεις. Άλλοτε είναι παρών στο φυσικό περιβάλλον, αλληλεπιδρά με αυτό, λαμβάνοντας και αποδίδοντας ερεθίσματα, άλλοτε, σε ένα περιβάλλον ηλεκτρονικά διαμεσολαβημένο, λαμβάνοντας και αποδίδοντας ερεθίσματα στην εκάστοτε «διεπαφή» και άλλοτε σε ένα φαντασιακό περιβάλλον, το οποίο κυριαρχείται από τις προσωπικές νοητικές εικόνες του ατόμου.²¹

Τα locative media, ενώ στοχοποιούν, μέσω των τεχνολογιών εντοπισμού θέσης, παράλληλα, αναφέρονται στις βαθύτερες έννοιες του χώρου. Δεν περιορίζουν την αλληλεπίδραση ανθρώπου -μέσων σε μια οθόνη, αλλά την τοποθετούν στο φυσικό χώρο. *Ο τόπος μπορεί να γίνει ξανά [...] μια πρακτική συνθήκη των κοινωνικών επαφών, προσφέροντας ευκαιρίες για δράση και κοινωνική αλληλόδραση.*²²

Σε μια ανάλυση θέσης - τοποθεσίας, ως παραμέτρων των locative media, ο Conor McGarrigle περιγράφει τη θέση ως ένα καρτεσιανό σημείο, το οποίο, όμως, δεν παρέχει πληροφορίες για τον εκάστοτε τόπο, την ιστορία του και τις σχέσεις εντός του. Αντίθετα, η τοποθεσία ορίζεται ως ένας υπαρξιακός, κατοικημένος χώρος, ο οποίος ορίζει το πλαίσιο επικοινωνίας των ανθρώπων με την ιστορία και τις αφηγήσεις που τον νοηματοδοτούν και ο οποίος φανερώνεται στις εφαρμογές των locative media.²³ *Εάν τοποθεσία είναι ο χώρος των ανθρώπων και των κοινοτήτων γεμάτων με ιστορίες, αφηγήσεις και σχέσεις που τον εμποτίζουν με νόημα, τότε ο χώρος αυτός παράγεται μέσω της πρακτικής των locative media.*²⁴

21 Biocca & Kim όπως αναφέρθηκε στο Χαρίτος Δημήτρης, *Τα μέσα επικοινωνίας δι' εντοπισμού και οι επιδράσεις τους ως προς την κοινωνική αλληλόδραση στο περιβάλλον της σημερινής πόλης*, στο *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τεύχος 5, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007, σελ.: 59

22 Χαρίτος Δημήτρης, *Τα μέσα επικοινωνίας δι' εντοπισμού και οι επιδράσεις τους ως προς την κοινωνική αλληλόδραση στο περιβάλλον της σημερινής πόλης*, στο *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τεύχος 5, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007, σελ.: 56

23 McGarrigle Conor, *The Construction of Locative Situations: the Production of Agency in Locative Media Art Practice*, Doctoral Thesis, Dublin Institute of Technology, Dublin, 2012, σελ.: 22

24 Ο.π. σελ.: 60

1.3. Σύγχρονες Χαρτογραφίες

*Πως αντιλαμβανόμαστε το χώρο των μέσων επικοινωνίας μέσα στην πόλη, εάν δεν μπορούμε να δούμε, να ακούσουμε, να αγγίξουμε ή να μορφοποιήσουμε την δομή τους εντός των υπαρκτών χωρικών πλαισίων;*²⁵ Η οπτικοποίηση των διαδικασιών στις οποίες εμπλέκονται τα locative media, είτε αφορούν υπάρχοντα δεδομένα, είτε νέα πληροφορία, είναι αναγκαία συνθήκη προκειμένου οι διαδικασίες αυτές, να γίνουν αντιληπτές και κατανοητές από τον άνθρωπο. Ο χάρτης αποτελεί το αναπαραστατικό εργαλείο του συνόλου των διαμεσολαβούμενων διεργασιών και κατέχει πρωτεύοντα ρόλο στην καλλιτεχνική ή πρακτική έκφραση των εφαρμογών των locative media.

²⁵ Willis Katharine, *Sensing Place: mobile and wireless technologies in urban space*, στο: Frers, L., Meier, L. (eds.), *Encountering Urban Places: Visual and Material Performances in the City*, Ashgate Press, UK, 2007, σελ.: 161

1.3.1. Συμβατική Χαρτογραφία

Η ανάγκη για τη χαρτογράφηση του χώρου, όπως έχουμε ήδη δει, έχει τις καταβολές της στην παλαιολιθική εποχή. Έκτοτε, οι αρχαίοι Έλληνες, αλλά κυρίως οι εξερευνητές του μεσαίωνα εδραίωσαν τη χαρτογραφία ως μια πρακτική πλοήγησης στο χώρο.

Η χαρτογραφία, όπως τη γνωρίζουμε, βασίζεται στο καρτεσιανό σύστημα, δηλαδή στη χρήση των αξόνων x και y και αποτελεί το κυρίαρχο εργαλείο της γεωγραφίας. Ωστόσο, τέτοιου είδους χάρτες παραμορφώνουν την απόσταση, την κλίμακα, το σχήμα, το εμβαδόν, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις εκάστοτε ανάγκες. Οι ανάγκες αυτές προκύπτουν από την αρχή εκείνη που κατασκευάζει το χάρτη, καθώς, ανέκαθεν, οι χάρτες κατασκευάζονταν από τις κυβερνούσες αρχές και αποτελούσαν ένδειξη κυριαρχίας και πολιτικής δύναμης. Μια τέτοια χαρτογραφία γίνεται αντικείμενο κριτικής, καθώς υπαινίσσεται μια αντικειμενικότητα που δεν ισχύει.

Ένα εργαλείο της σύγχρονης τεχνολογίας, το οποίο διευρύνει τη χαρτογράφηση ως πρακτική, είναι το Παγκόσμιο Σύστημα Στιγματοθέτησης ή GPS. Το GPS είναι ένα δορυφορικό σύστημα, το οποίο παρέχει ακριβείς πληροφορίες για την τοποθεσία, το χρόνο και την ταχύτητα των πομποδεκτών GPS, σε πραγματικό χρόνο.²⁶

²⁶ Ωστόσο, όπως και στο καρτεσιανό σύστημα, έτσι και στην τεχνολογία GPS, έχει ασκηθεί δριμεία κριτική. Οι επικριτές θεωρούν ότι είναι επίφοβο να βασίζεται κανείς στα δορυφορικά συστήματα, λόγω των συχνών ανακριβειών, όσον αφορά την πληροφορία. Χαρακτηριστικά, ο καθηγητής φιλοσοφίας και κριτικός, Brian Holmes, στο άρθρο του *Drifting through the grid*, αντιτίθεται, αφενός, στην αφελή αποδοχή του καρτεσιανού συστήματος, αφετέρου, στη χρήση τεχνολογιών αναγνώρισης θέσης, οι οποίες δημιουργήθηκαν, εξ αρχής για στρατιωτικούς λόγους. (Holmes Brian, *Drifting through the grid: Psychogeography and Imperial Infrastructure*, Springerin, March 2004, an initial version of this text was presented at the RIXC »Media Architecture« conference in Riga, May 16-17, 2003)

εικ.26, σελ.: 79, WeAreHere-Now, *FourSquare Check-ins - Mexico City*
εικ.27, σελ.: 81, Satoshi Okazaki, *People in motion*

1.3.2. Ανατρεπτική χαρτογραφία

Ο θεωρητικός Fredric Jameson στην έρευνα του με θέμα το μεταμοντέρνο, προσεγγίζει το θέμα της χαρτογραφίας, μέσω μιας σύντομης μελέτης των «γνωστικών χαρτών» (cognitive mapping)²⁷ του Kevin Lynch. Ο Jameson, βάσει της θεωρίας του Lynch, καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι η αποξενωμένη πόλη είναι ένας χώρος, όπου οι άνθρωποι είναι ανίκανοι να χαρτογραφήσουν -στο μυαλό τους, εφόσον μιλάμε για γνωστικούς χάρτες- τη θέση τους σε αυτήν. *Η κατάλυση της αποξένωσης στην πόλη, ενέχει την ανάκτηση της αίσθησης του τόπου και την δημιουργία ή επανα-δημιουργία ενός σαφούς όλου, το οποίο συγκρατείται στη μνήμη του ανθρώπου, ενώ ο άνθρωπος μπορεί να χαρτογραφεί και να επανα-χαρτογραφεί (σ)τις κινητές τροχιές του στο χώρο.*²⁸ Η λογική αυτή υιοθετείται στη χαρτογραφία των μέσων αναγνώρισης θέσης, οδηγώντας σε μια υποκειμενική και συμμετοχική διαδικασία.²⁹

Η χρήση χαρτών στα locative media επαναφέρει την ίδια τη φυσική γεωγραφία στο προσκήνιο. Το αστικό σκηνικό μεταφράζεται έτσι ώστε το έδαφος δεν «υποκύπτει» στο χάρτη, προκειμένου να γίνει, απλά, αντικείμενο χαρτογράφησης, αλλά τον υπερκαλύπτει, προσδίδοντας του υποκειμενικότητα. Έτσι, τα locative media προκύπτουν ως ένας, εν γένει, συγκερασμός της γεωγραφίας με την αστική ζωή και εμπειρία και το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας δεν μπορεί παρά να απεικονίζεται σε μια «εναλλακτική» χαρτογράφηση. Οι καλλιτέχνες των locative media αντιμετωπίζουν την αναπαράσταση του κόσμου με τη λογική του bottom-up, δηλαδή ξεκινώντας από την ανθρώπινη κλίμακα, διαμορφώνοντας, εντέλει, μια ολότητα αναφερόμενη στη μεγάλη αστική κλίμακα. Βάσει της

λογικής αυτής, η «εναλλακτική» χαρτογράφηση αναφέρεται στη δημιουργία ενός χάρτη, ο οποίος μπορεί να είναι ψηφιακός, εμπλουτισμένος με διάφορα επίπεδα πληροφορίας, υποκειμενικός και συμμετοχικός.³⁰ Επιδιώκονται προσεγγίσεις πιο δυναμικές και πολυδιάστατες, όσον αφορά τις αναπαραστατικές τεχνικές, μέσω διαφορετικών επιπέδων πληροφορίας και «διεπαφών» (interfaces).

Προκύπτει, λοιπόν, ο όρος «ανατρεπτική χαρτογραφία» (subversive cartography), ο οποίος αναφέρεται στην «κριτική» και «τακτική» προσέγγιση στη χαρτογραφία, ως αντίδραση στη μονομέρεια των συμβατικών χαρτών και αφορά ψηφιακές και αναλογικές απεικονίσεις. Μια πτυχή της ανατρεπτικής χαρτογραφίας φανερώνεται σε χάρτες που απεικονίζουν το εφήμερο, την κίνηση, τα ανθρώπινα βήματα, δίνοντας βάση στα χωρικά αντικείμενα -συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπου- και όχι τόσο στον γεωμετρικό χώρο, όπως απεικονίζεται στη συμβατική χαρτογραφία. Μια άλλη πτυχή της τάσης αυτής, είναι χάρτες οι οποίοι έχουν ως σκοπό την ανάδειξη των κοινωνικών δικτύων και σχέσεων υπό τη μορφή πολιτικής διαμαρτυρίας, αντιδρώντας στο κατεστημένο και προβάλλοντας νέες αντιλήψεις, όπως για παράδειγμα οι χάρτες της Larissa Fassler.³¹

εικ.28, σελ.: 85, Larissa Fassler, *Kotti Revisted*. Η Larissa Fassler εστιάζει στους τρόπους που το αστικό τοπίο καθορίζει τις σκέψεις, τις κινήσεις και τις δράσεις των ανθρώπων, χρησιμοποιώντας ως μέσο την περιπλάνηση και ως εργαλείο καταγραφής τη χαρτογραφία.

27 Βλ. παράρτημα, σελ.: 122

28 Jameson Fredric, *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, Durham, 1991, σελ.: 51

29 Ένα από τα πρώτα τέτοια παραδείγματα είναι οι χάρτες της Google (Google Maps, Google Earth), οι οποίοι επιτρέπουν την επικάλυψη του χάρτη με δορυφορικές, αλλά και προσωπικές φωτογραφίες, από ανθρώπους που επισκέπτονται τις συγκεκριμένες περιοχές, δίνοντας ένα υποκειμενικό στίγμα στο σύνολο.

30 Charitos Dimitris, Paraskevopoulou Olga, Rizopoulos Charalampos, *Location-specific art practices that challenge the traditional conception of mapping*, Artnodes: E-journal promoted by the Universitat Oberta de Catalunya, Issue 8, 2008, σελ.: 2

31 Ο.π. σελ.: 5

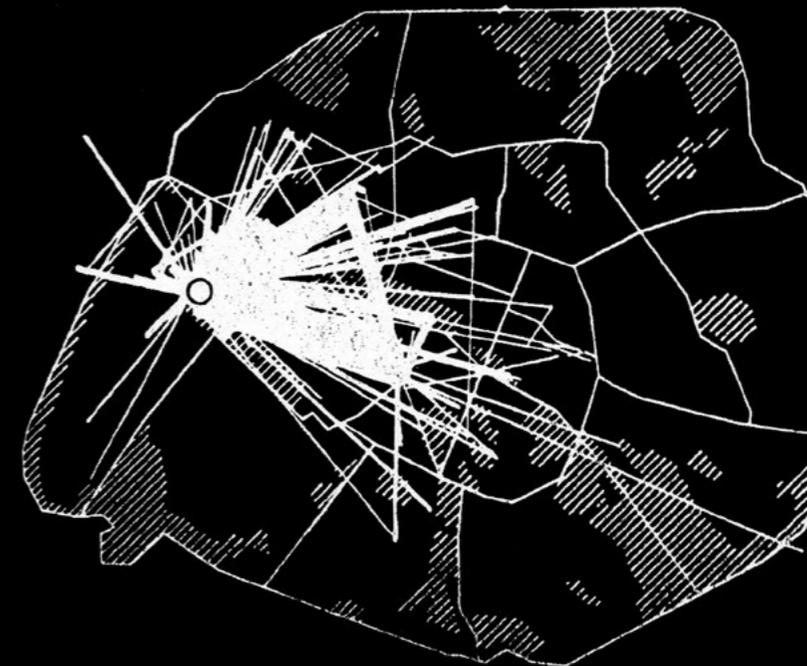

1.3.3. Η επιρροή της Ψυχογεωγραφίας στα locative media

Το 1952 ο κοινωνιολόγος Paul-Henry Chombart de Lauwe χαρτογραφεί τις κινήσεις στο χώρο μιας φοιτήτριας η οποία μένει στο 16^ο διαμέρισμα του Παρισιού. Ο χάρτης, ο οποίος απεικονίζει τις κινήσεις της σε διάρκεια ενός έτους, δηλώνει απερίφραστα τη στενότητα του πραγματικού Παρισιού στις προσωπικές ζωές των ανθρώπων, καθώς η φοιτήτρια σχηματίζει με την κίνηση της, καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, ένα μικρό τρίγωνο, χωρίς σημαντικές αποκλίσεις. Με εφόδιο και το χάρτη αυτό -ο οποίος θυμίζει έντονα κάποια έργα των locative media- οι Καταστασιακοί διαμορφώνουν την ιδεολογία της «κατασκευής καταστάσεων», της «εκτροπής» (détournement) και της «περιπλάνησης» (dérive). Σημαντικό στοιχείο της καταστασιακής λογικής αποτελούν οι ψυχογεωγραφικοί χάρτες, οι οποίοι, όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, χρησιμοποιούνται όχι μόνο για την καταγραφή της περιπλάνησης και των διαφορετικών ατμοσφαιρών εντός της πόλης, αλλά και για την αξιολόγηση και τον ανασχηματισμό της αστικής εμπειρίας, μέσω της κατασκευής καταστάσεων.

Ο καλλιτέχνης και ερευνητής Conor McGarrigle διακρίνει μια σαφή τάση των locative media να ενστερνιστούν ανολοκλήρωτες, αλλά σημαίνουσες αρχές των Καταστασιακών, όπως η «εκτροπή», η «περιπλάνηση» και η «κατασκευή καταστάσεων».³² Αρχικά, η τάση αυτή εκδηλώνεται μέσω ομάδων και οργανώσεων, όπως για παράδειγμα το Conflux Festival της Νέας Υόρκης, το οποίο αυτό-προσδιορίζεται ως μια γιορτή της «σύγχρονης ψυχογεωγραφίας» και της έρευνας της καθημερινής αστικής ζωής, μέσω καλλιτεχνικών, τεχνολογικών και κοινωνικών πρακτικών.³³

Υπάρχει πληθώρα έργων των locative media τα οποία αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στην καταστασιακή λογική. Με σαφείς αναφορές στο «dérive» το έργο *Drift* του Teru Rueb βασίζεται στην περιπλάνηση και τη χαρά

Οι χάρτες είναι εικόνες
 Οι χάρτες είναι αυτο-πορträίτα
 Οι χάρτες είναι εκδηλώσεις αντιλήψεων
 Οι χάρτες είναι πορträίτα του κόσμου
 όπως θα τον ήθελαν αυτοί που τους
 κατασκευάζουν
 Οι χάρτες είναι υποκειμενικοί
 Η χαρτογραφία...είναι πράξη ισχύος
 Jai Sen

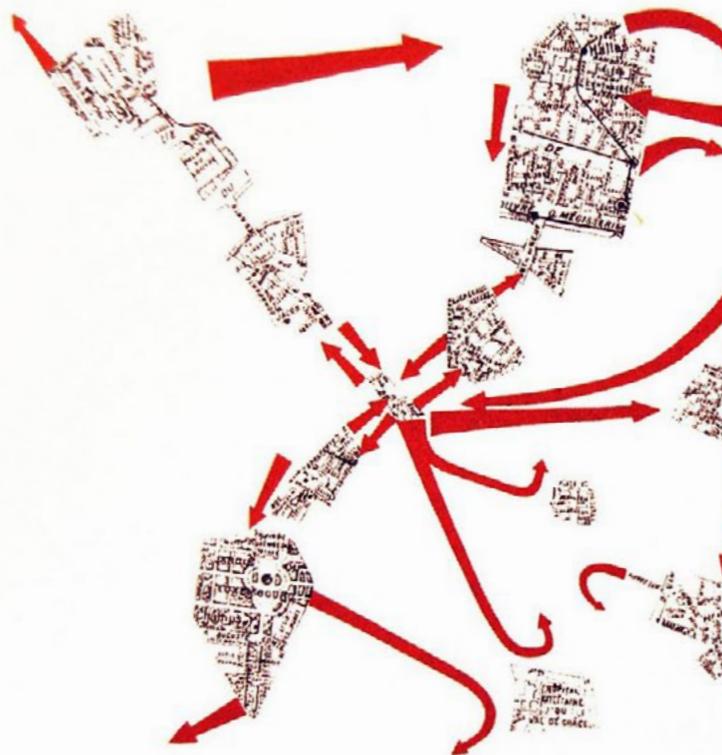
εικ.28, σελ.: 87, Paul-Henry Chombart de Lauwe, Οι διαδρομές μιας φοιτήτριας στο Παρίσι.

εικ.29, σελ.: 88, Guy Debord, *The Naked City*

εικ.30, σελ.: 89, Kazys Varnelis, *Against Situationism*

32 McGarrigle Conor, *The Construction of Locative Situations: the Production of Agency in Locative Media Art Practice*, Doctoral Thesis, Dublin Institute of Technology, Dublin, 2012, σελ.: 145

33 <http://confluxfestival.org/about/>

THE NAKED CITY

ILLUSTRATION DE L'HYPOTHÈSE DES PLAQUES
TOURNANTES EN PSYCHOGEOGRAPHIQUE

του αποπροσανατολισμού³⁴, ενώ το *walk* της ομάδας Social Fiction, υιοθετώντας τη λογική μιας «παραγωγικής ψυχογεωγραφίας», ωθεί το χρήστη σε μια αστική εξερεύνηση -περπατώντας πάνω σε αλγορίθμους- να αντιμετωπίσει την πόλη σαν μια υπολογιστική περιπατητική πλατφόρμα.³⁵

Σε αντιστοιχία, η λογική του «détournement» φανερώνεται σε έργα, όπως το *You Are Not Here* του Mushon Zer-Avin, το οποίο μετατρέπει τον συμμετέχοντα σε «μετα-τουρίστα», που πραγματοποιεί ψηφιακές περιπλανήσεις σε μια πόλη, βάσει της πραγματικής του περιπλάνησης σε μια άλλη.³⁶

Όπως θα δούμε και παρακάτω, στην επιρροή έργων των ψυχογεωγραφικών μεθόδων στα locative media, βασίζονται και οι Marc Tuters και Kazys Varnelis, οι οποίοι τα διαχωρίζουν σε «σχολιαστικά» (annotative) -σε σχέση με το «détournement» -και «φαινομενολογικά» ή «ιχνογραφικά» (tracing) -σε σχέση με το «dérive».³⁷

Είναι τα locative media εσφαλμένα συσχετισμένα με τις αρχές της ψυχογεωγραφίας, οι οποίες είναι, φύσει, πολιτικού χαρακτήρα;³⁸

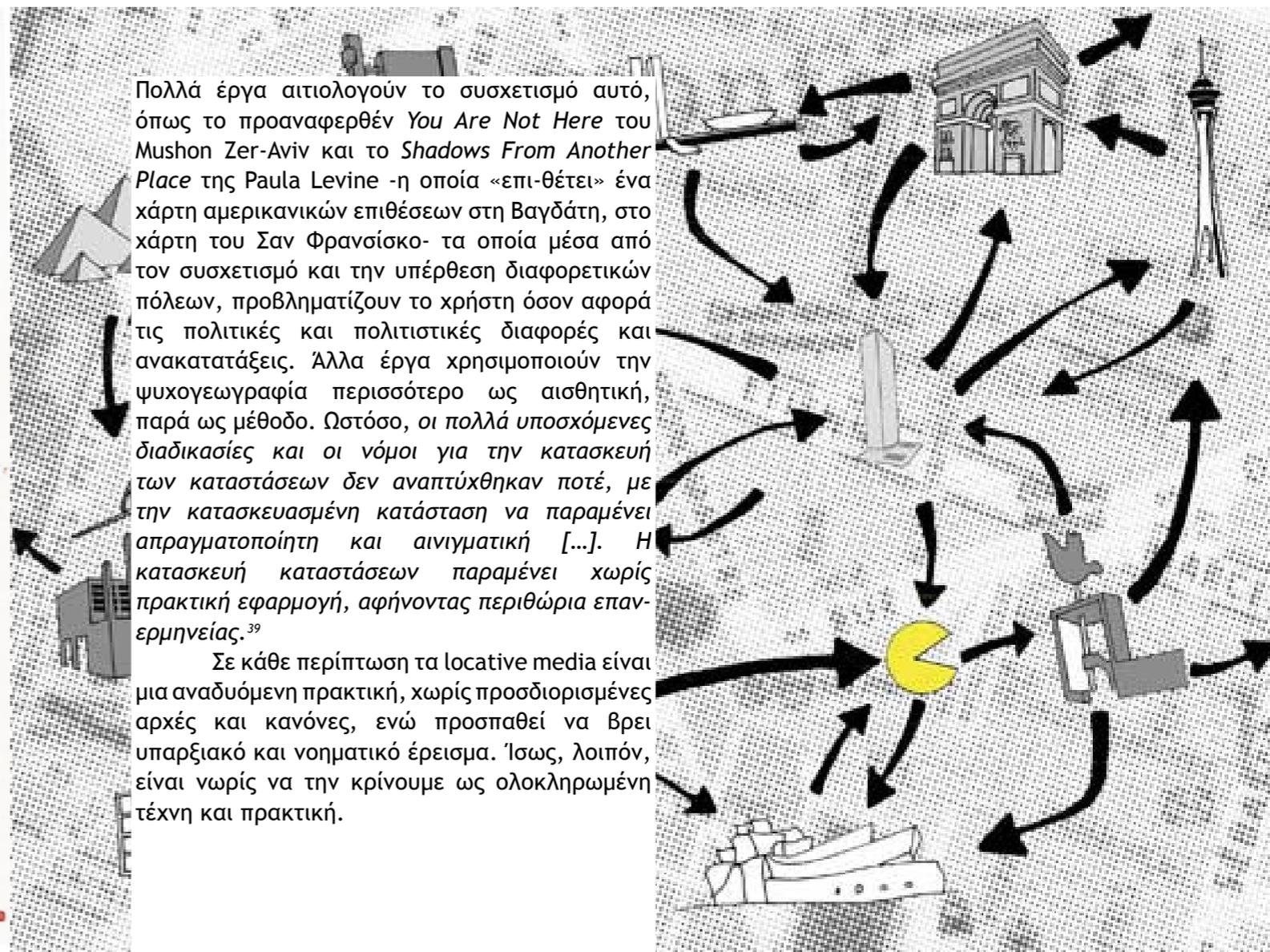
³⁴ <http://www.terirueb.net/drift/>

³⁵ <http://www.transmediale.de/content/walk>

³⁶ <http://youarenotthere.org/about/>

³⁷ Tuters Marc, Varnelis Kazys, *Beyond Locative Media*, Leonardo, Vol. 39, No. 4, MIT press, August, 2006, σελ.: 359

³⁸ Flanagan Mary, *Locating Play and Politics: Real World Games & Activism*, Leonardo Electronic Almanac, Vol 16, Issue 2 – 3, September. 2008. σελ.: 6

Πολλά έργα αιτιολογούν το συσχετισμό αυτό, όπως το προαναφερθέν *You Are Not Here* του Mushon Zer-Avin και το *Shadows From Another Place* της Paula Levine -η οποία «επι-θέτει» ένα χάρτη αμερικανικών επιθέσεων στη Βαγδάτη, στο χάρτη του Σαν Φρανσίσκο- τα οποία μέσα από τον συσχετισμό και την υπέρθεση διαφορετικών πόλεων, προβληματίζουν το χρήστη όσον αφορά τις πολιτικές και πολιτιστικές διαφορές και ανακατατάξεις. Άλλα έργα χρησιμοποιούν την ψυχογεωγραφία περισσότερο ως αισθητική, παρά ως μέθοδο. Ωστόσο, οι πολλά υποσχόμενες διαδικασίες και οι νόμοι για την κατασκευή των καταστάσεων δεν αναπτύχθηκαν ποτέ, με την κατασκευασμένη κατάσταση να παραμένει απραγματοποίητη και αιγιματική [...]. Η κατασκευή καταστάσεων παραμένει χωρίς πρακτική εφαρμογή, αφήνοντας περιθώρια επανερμηνείας.³⁹

Σε κάθε περίπτωση τα locative media είναι μια αναδυόμενη πρακτική, χωρίς προσδιορισμένες αρχές και κανόνες, ενώ προσπαθεί να βρει υπαρξιακό και νοηματικό έρεισμα. Ίσως, λοιπόν, είναι νωρίς να την κρίνουμε ως ολοκληρωμένη τέχνη και πρακτική.

³⁹ McGarrigle Conor, *The Construction of Locative Situations: the Production of Agency in Locative Media Art Practice*, Doctoral Thesis. Dublin Institute of Technology. Dublin. 2012. σελ.: 151

1.το ψηφιακό ίχνος περπατήματος στον τόπο

Αφού μελετήσαμε τη λειτουργία και θεματολογία των locative media, ορίσαμε το πλαίσιο, διαμέσου του οποίου θα παρατηρήσουμε το μετασχηματισμό του ανθρώπινου ίχνους περπατήματος στο χώρο, σε ψηφιακό ίχνος. Αναφερόμαστε στις δύο ευρείες κατηγορίες έργων των locative media και σε τέσσερα παραδείγματα που αναδεικνύουν το νέο, ψηφιακό ίχνος περπατήματος. Υπό το πρίσμα αυτό, εξετάζουμε την αίσθηση του τόπου, όπως διαμορφώνεται διαμέσου της νέας ψηφιακής πραγματικότητας.

2.1.Σχολιαστικά και ιχνογραφικά έργα

Όπως έχουν διαμορφωθεί οι τεχνικές οπτικοποίησης των locative media, αυτά μπορούν να ενταχτούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Η χαρτογράφηση μπορεί να είναι, είτε «σχολιαστική» (annotative), απεικονίζοντας ακριβώς το χώρο, είτε «φαινομενολογική» ή «ιχνογραφική» (tracing), απεικονίζοντας το ίχνος των πράξεων στο χώρο.¹ Τα δύο είδη χαρτογράφησης, βάσει της επιρροής της ψυχογεωγραφίας στην απεικόνιση των locative media, μπορούν να αντιστοιχηθούν στα «detournement» και «dérive» των Καταστασιακών.

Τα «σχολιαστικά» έργα έχουν ως σκοπό την μετάλλαξη του χώρου, προσθέτοντας δεδομένα και προσωπικούς σχολιασμούς (geotagging). Έτσι, προκύπτουν ψηφιακοί χάρτες, εμπλουτισμένοι με νέα δεδομένα, ως αποτέλεσμα μιας συνεργατικής διαδικασίας. Οι δυναμικοί αυτοί χάρτες διαμορφώνονται ως αποτέλεσμα της εμπειρίας μέσα στην πόλη και μεταλλάσσονται, όσο η εμπειρία αυτή διαρκεί. Επιπλέον, συχνά, ταυτίζουν και σηματοδοτούν το χώρο με ένα σχόλιο ή μια εμπειρία,

¹ Tutters Marc, Varnelis Kazys, *Beyond Locative Media*, Leonardo, Vol. 39, No. 4, MIT press, August, 2006,σελ.:359

εικ.31, σελ.: 91, Jeremy Wood, *Lawn*. Καταγραφή με GPS των κινήσεων μιας μηχανής του γκαζόν, σε διάρκεια χρόνων. Μια συνηθισμένη πρακτική των προαστίων.

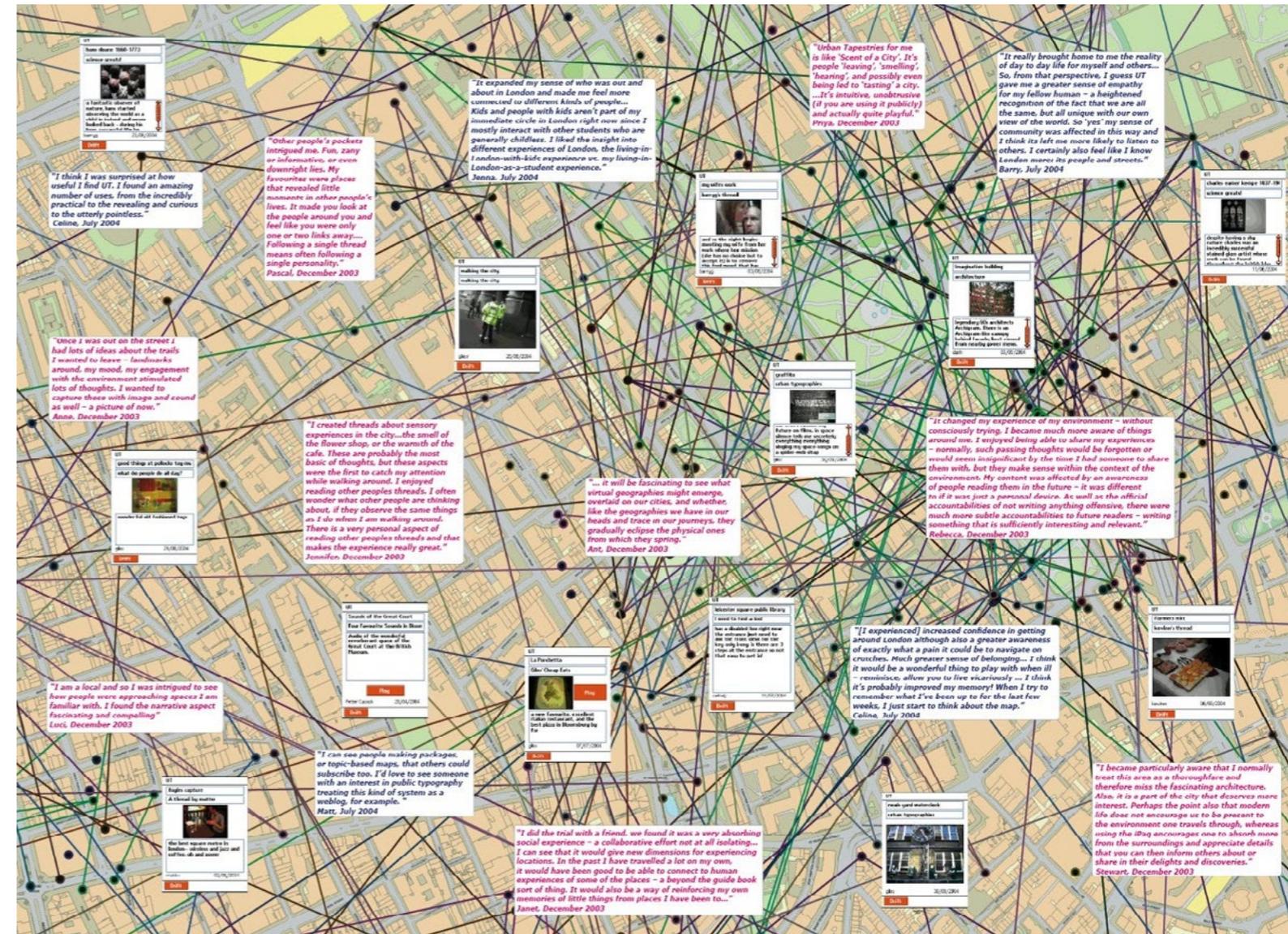
εμπλουτίζοντας τον και αλλάζοντας τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε το περιβάλλον, ενδυναμώνοντας την αστική ζωή και τα κοινωνικά δίκτυα.² Ένα χαρακτηριστικό έργο, πρωτοπόρο των locative media, δημιουργημένο από την ομάδα Proboscis, είναι το *Urban Tapestries* (2002). Το *Urban Tapestries* είναι μια πειραματική πλατφόρμα που επιτρέπει στο χρήστη να δημιουργήσει και να έχει πρόσβαση σε περιεχόμενο «χωρικά προσδιορισμένο» (place-based), όπως κείμενο, ήχο και εικόνα. Ο κάθε χρήστης μπορεί να μοιραστεί τη γνώση, τις πληροφορίες, τις εξιστορήσεις του, ενώ ταυτόχρονα αφήνει το ίχνος της σύνδεσης του με το περιβάλλον. Αφήνοντας και σχολιάζοντας εφήμερα ανθρώπινα ίχνη στον αστικό χώρο, δημιουργείται ένα πλαίσιο για την εξερεύνηση και το «μοίρασμα» (sharing) της εμπειρίας και της γνώσης.³

Αντίστοιχα, τα «ιχνογραφικά» έργα των locative media προτείνουν την εκ νέου ενσωμάτωση του ανθρώπου στον αστικό χώρο. Ενώ, τα «σχολιαστικά» έχουν ως σκοπό την εξήγηση και διασαφήνιση του χώρου, τα «ιχνογραφικά» χρησιμοποιούν υψηλή τεχνολογία, προκειμένου να φέρουν στο προσκήνιο πρακτικές που παραμελούνται στη σύγχρονη πόλη, όπως το περπάτημα και η οικειοποίηση του δημοσίου χώρου.⁴ Μια τέτοια χαρτογραφία έχει ως αντικείμενο τα ίχνη που αφήνει πίσω της η ανθρώπινη δραστηριότητα. Οι «ιχνογραφικοί» χάρτες προκύπτουν από την παρακολούθηση των ανθρώπινων κινήσεων και αντικειμένων και στοχεύουν στον επαναπροσδιορισμό του τρόπου αντιμετώπισης της πόλης, των δομών και σχέσεων εντός αυτής. Εδώ, χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η σειρά έργων του Jeremy Wood, *My Ghost*. Τα έργα αυτά καλύπτουν ένα εύρος ετών και ο σκοπός τους είναι η αποτύπωση της ζωής του καλλιτέχνη μέσω των μετακινήσεων του στο χώρο, είτε πρόκειται για ταξίδια, είτε για διαδρομές

2 Charitos Dimitris, Paraskevopoulou Olga, Rizopoulos Charalampos, *Location-specific art practices that challenge the traditional conception of mapping*, Artnodes: E-journal promoted by the Universitat Oberta de Catalunya, Issue 8, 2008, σελ.: 6

3 <http://research.urbantapestries.net/>

4 Tuters Marc, Varnelis Kazys, *Beyond Locative Media*, Leonardo, Vol. 39, No. 4, MIT press, August, 2006, σελ.: 359

εντός της πόλης. Πρόκειται για μια μέθοδο εναπόθεσης του ψηφιακού ίχνους επί του χάρτη και ταυτόχρονης αποτύπωσης των προσωπικών στιγμών του καλλιτέχνη, μέσα σε ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. *Δημιουργούμε μοναδικά μοτίβα ταξιδιών, πλεγμένων εντός της πόλης. Στις λεπτομέρειες των ψηφιακών μας ιχνών, μπορούμε να βρούμε εκφραστικές ποιότητες, παρόμοιες με εκείνες των γραμμών ενός μολυβιού.*⁵

Παρατηρούμε ότι και τα «σχολιαστικά» και τα «ιχνογραφικά» έργα, έχουν ως γνώμονα το ανθρώπινο ίχνος και την ψηφιακή του αποτύπωση. Η διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι τα «σχολιαστικά» έργα αφορούν το ψηφιακό ίχνος, γενικά -εικόνες, σχόλια, αφηγήσεις- ενώ τα «ιχνογραφικά», αφορούν το ψηφιακό ίχνος που προκύπτει από το ενέργημα του περπατήματος, όπως το έχουμε αναλύσει στην πρώτη ενότητα.

Στο σημείο αυτό, αντιλαμβανόμαστε το μετασχηματισμό του ανθρώπινου ίχνους από χωρική, σε ψηφιακή ποιότητα. Το ίχνος στη φυσική του υπόσταση παρουσιάζεται ως χωρική εγγραφή, ενώ το ψηφιακό ίχνος ως στοιχείο των υπολογιστικών συστημάτων. Το ψηφιακό ίχνος προκύπτει ως αποτέλεσμα των ανθρώπινων πράξεων στο χώρο. Στη διαδικασία αυτή, ο άνθρωπος, μέσω του περπατήματος και της προσωπικής του «αφήγησης», αφήνει ίχνη στον «χώρο» -που διαμορφώνεται διαμέσου των locative media- σε μια ψηφιακή «διεπαφή» και όχι στο φυσικό χώρο. Τα χωρικά του ίχνη μετατοπίζονται ως ψηφιακά στις εφαρμογές των locative media. Φυσικά, δεν υφίσταται ψηφιακό ίχνος, χωρίς την τέλεση μιας πράξης στο χώρο. Ωστόσο, υπό το πρίσμα των locative media, το ψηφιακό ίχνος είναι αυτό που δηλώνει και αποδεικνύει την τέλεση αυτή.

Στη συνέχεια, θα αναλύσουμε παραδείγματα που αναδεικνύουν το ψηφιακό ίχνος περπατήματος και ανοίγουν τη συζήτηση για μια νέα αίσθηση του τόπου.

2.2.Ιχνογραφίες

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο αστικός χώρος αποτελεί τον καμβά, όπου δρουν τα locative media. Τα έργα των locative media, είτε «σχολιαστικά», είτε «ιχνογραφικά» συμβάλλουν στην εναπόθεση των προσωπικών μας ψηφιακών ιχνών, που προκύπτουν ως αποτέλεσμα τελέσεων στο χώρο της πόλης, προσφέροντας εξατομικευμένες εμπειρίες. Το ανθρώπινο ίχνος, το βίωμα, το συναίσθημα, η γνώση, η αφήγηση, «τοποθετούνται» στο χώρο, δημιουργώντας και αναπαριστώντας μια πολύπλευρη και πολυποίκιλη αστική εμπειρία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναδύονται νέες χωρικές πρακτικές και ενδυναμώνονται ήδη υπάρχουσες, που ατονούν. Το περπάτημα και η περιπλάνηση ανήκουν σε αυτές τις πρακτικές και φανερώνονται σε πληθώρα έργων, είτε ως πρακτικές που υφίστανται και γίνονται αντικείμενο παρατήρησης, είτε ως μέσα εξερεύνησης και σχολιασμού του αστικού χώρου. Σε κάθε περίπτωση, το ανθρώπινο ίχνος περπατήματος κατέχει σημαντικό ρόλο στην τέχνη και πρακτική των locative media, καθώς μέσα από την χαρτογράφηση του, γίνεται το τεκμήριο της αστικής δράσης.

Εκτός από τα παραδείγματα που έχουμε ήδη αναφέρει, θα εξετάσουμε και τέσσερα παραδείγματα «ιχνογραφικών» έργων, τα οποία έχουν ως κεντρική ιδέα την αποτύπωση και ανάδειξη του ανθρώπινου ίχνους ως απόρροια, είτε του περπατήματος ως καθημερινή πρακτική, είτε αστικών περιπλανήσεων. Μέσα από αυτά τα παραδείγματα αναδύεται το σύγχρονο, ψηφιακά αποτυπωμένο, ίχνος ως παράμετρος της καθημερινότητας μας, εργαλείο «ανάγνωσης» της πόλης και στοιχείο χρήσιμο για την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Το *Amsterdam RealTime* στοχεύει στην εκ νέου ανάγνωση του αστικού ιστού, σε μια προσέγγιση του περπατήματος, της περιπλάνησης και της εν γένει διενέργειας της διάσχισης του χώρου, ως μια καθημερινή πρακτική. Το *Aura* αντιμετωπίζει μια συνδυαστική, «επαυξημένη» πραγματικότητα μέσα από

μια παιγνιοκεντρική προσέγγιση της διάσχισης του χώρου, ενώ το *Bio Mapping* στοχεύει στην ανάλυση προσωπικών, αστικών αναγνώσεων -που προκύπτουν από την αστική περιπλάνηση- προσεγγίζοντας τις ψυχαναλυτικά.

Το έργο *Amsterdam RealTime* (2002) της Ester Polak, αποτελεί ένα από τα πρώτα έργα τα οποία καταγράφουν το ανθρώπινο ίχνος περπατήματος. Η ιδέα του έργου αυτού βασίζεται στην έννοια του «γνωστικού χάρτη».⁶ Κάθε κάτοικος μιας πόλης έχει στο μυαλό του έναν αόρατο, νοητικό χάρτη, ο οποίος επηρεάζει τις αποφάσεις του και καθορίζει την κίνηση του εντός της πόλης. Το *Amsterdam RealTime* στοχεύει στη οπτικοποίηση των νοητικών χαρτών κατοίκων του Άμστερνταμ, εξερευνώντας τις καθημερινές τους αστικές διαδρομές, διενεργούμενες με κάθε μέσο -πόδια, ποδήλατο, αυτοκίνητο- σε εύρος δύο μηνών. Οι χρήστες εξοπλίζονται με μια ανιχνευτική μονάδα, μια φορητή συσκευή με GPS. Με τη χρήση των δεδομένων του δορυφόρου, ο ανιχνευτής υπολογίζει γεωγραφικές θέσεις και στέλνει τις συντεταγμένες σε ένα κεντρικό σημείο. Τα δεδομένα -οι διαδρομές των χρηστών- οπτικοποιούνται, όχι επί ενός υπάρχοντα χάρτη, αλλά σε μαύρο φόντο, ως στίγματα, ίχνη, γραμμές. Δημιουργείται έτσι ένας χάρτης του Άμστερνταμ, υποκειμενικός, προσωπικός και βιωματικός, πλασμένος από την καθημερινότητα

6 Βλ. παράρτημα, σελ.: 122

των ανθρώπων αυτών, με το μαύρο φόντο να παίζει το ρόλο των περιοχών που δεν επισκέπτονται οι χρήστες. Ο συνολικός χάρτης αποτελείται από υπομονάδες χαρτών, οι οποίες αφορούν τον κάθε χρήστη ξεχωριστά, φανερώνοντας τις προτιμήσεις τους και τις παρορμήσεις τους, συναρτήσεως του χρόνου. Σημαντικό στοιχείο του έργου αυτού είναι το γεγονός ότι το αποτέλεσμα της όλης διαδικασίας, όχι μόνο παραχωρείται στους συμμετέχοντες, αλλά γίνεται αντικείμενο έκθεσης. Έτσι, ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να αναγνώσει διαφορετικά την πόλη και να βγάλει τα δικά του συμπεράσματα, λαμβάνοντας μέρος σε μια μοναδική αισθητική εμπειρία.⁷

Το έργο αυτό αποτελεί μια γλαφυρή εικόνα των ανθρώπινων περιπλανήσεων στο χώρο και μια bottom-up αντιμετώπιση μιας συνεργατικής χαρτογραφίας. Θα μπορούσε να γίνει ένας παραλληλισμός του χάρτη του *Amsterdam RealTime*, με τους σκαλισμένους χάρτες των νομάδων, όσον αφορά τη σημασία που δίνεται στο ίχνος περπατήματος στη διαμόρφωση και «ανάγνωση» του χώρου. Όπως στους νομαδικούς χάρτες, έτσι, και στο συγκεκριμένο έργο το ίχνος περπατήματος, έχει κυρίαρχη σημασία, ως στοιχείο της δομής του αστικού χώρου. Το μαύρο φόντο θα μπορούσε να αφορά έναν οποιοδήποτε χώρο, είτε στη φύση, είτε στην πόλη. Τα ψηφιακά ίχνη διαμορφώνονται με την πάροδο του χρόνου, συναρτήσεως των ανθρώπινων κινήσεων, δηλώνουν κίνηση, στάση και προτιμήσεις, διαμορφώνοντας το χώρο, την κλίμακα, εντέλει, την ίδια την πόλη. Στο έργο της Esther Polak, το ψηφιακό ίχνος περπατήματος κατέχει κυρίαρχο ρόλο, όχι μόνο ως καλλιτεχνική απεικόνιση, αλλά, κυρίως ως μέσο «ανάγνωσης» της πόλης. Ο επισκέπτης αντικρύζει την αληθινή εικόνα της πόλης, όχι όπως την ορίζει ο συμβατικός χάρτης, αλλά όπως την ορίζει ο ίδιος ο άνθρωπος διαμέσου της κίνησης του. Αυτός αναδεικνύει σημεία με νόημα, αφήνοντας στην αφάνεια ό,τι δεν τον αφορά. Το έργο αυτό τονίζει τη σημασία του ίχνους ως στοιχείου νοηματοδότησης του χώρου και της πόλης και συμβολίζει ένα πορτραίτο της αστικής ζωής.

7 <http://realtime.waag.org/>

Το έργο *Aura* (2004) του Steve Symons, παρουσιάζει μια παιγνιοκεντρική προσέγγιση των locative media. Πρόκειται για μια διαδραστική, ηχητική εγκατάσταση, βασισμένη στο GPS, η οποία έχει ως στόχο την επαυξημένη εμπειρία των συμμετεχόντων σε φυσικό χώρο, βάσει ενός ηχητικού περιβάλλοντος. Οι συμμετέχοντες εξοπλίζονται με PDA σε σακίδια πλάτης και περιπλανώνται σε εξωτερικό χώρο, ο οποίος έχει εκ των προτέρων χαρτογραφηθεί και αντιστοιχηθεί με ήχο και μουσική.⁸ Κάθε ήχος συνδέεται με συγκεκριμένη τοποθεσία, οδηγώντας τους χρήστες να ταυτίσουν το φυσικό χώρο με τον ήχο και να βιώσουν μια «επαυξημένη» πραγματικότητα. Η ηχητική υπόκρουση συντίθεται και εναλλάσσεται ανάλογα την τοποθεσία και την κατεύθυνση της κίνησης. Οι συμμετέχοντες, ουσιαστικά, αφήνουν το προσωπικό τους ηχητικό ίχνος και το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία μοναδικών ηχητικών συνθέσεων, ως απόρροια της περιπλάνησης τους: *μια νοητική, γλυπτική πράξη*.⁹ Ταυτόχρονα, ευνοείται η επικοινωνία των συμμετεχόντων. Όταν πλησιάζουν ο ένας τον άλλον, οι διαφορετικές, ηχητικές συνθέσεις μπλέκονται, συμβολίζοντας μια «ηχητική συνάντηση». Συνεπώς, το έργο *Aura* αποτελεί ένα παιχνίδι επικοινωνίας και συγκρίνεται με τα παιχνίδια στον υπολογιστή στα οποία συμμετέχουν πάνω από ένας χρήστες-παίκτες (multi-user computer games).¹⁰

Εδώ, το χαρτογραφημένο, ψηφιακό ίχνος, δεν δηλώνει απλά τη διάσχιση του χώρου, αλλά και την εναλλαγή της ηχητικής υπόκρουσης. Έτσι, αναφερόμαστε σε ένα ίχνος περπατήματος, το οποίο δεν συνθέτει μόνο χώρο, αλλά και ήχο. Τα διαφορετικά ίχνη -οι διαφορετικοί συμμετέχοντες- άλλοτε παραμένουν μεμονωμένα, άλλοτε αλληλεπικαλύπτονται δημιουργώντας τόπους χωρικής και ηχητικής συνάντησης. Το *Aura* μας φέρνει στο νου τα «songlines» των Αβοριγίνων¹¹, στα οποία κάθε γραμμή συμβολίζει και ένα τραγούδι, όπως, ακριβώς, κάθε ίχνος στο χάρτη του *Aura* συμβολίζει μια σύνθεση. Ο χώρος σημασιοδοτείται εκ νέου με γνώμονα, όχι μόνο το ψηφιακό ίχνος, αλλά και το ηχητικό ίχνος ως απόρροια του περπατήματος, με αποτέλεσμα την «επαύξηση» του αστικού βιώματος και την προϋπόθεση για μια διαφορετική αίσθηση του τόπου.

8 Flanagan Mary, *Locating Play and Politics: Real World Games & Activism*, Leonardo Electronic Almanac, Vol 16, Issue 2 – 3, September, 2008, σελ.: 2

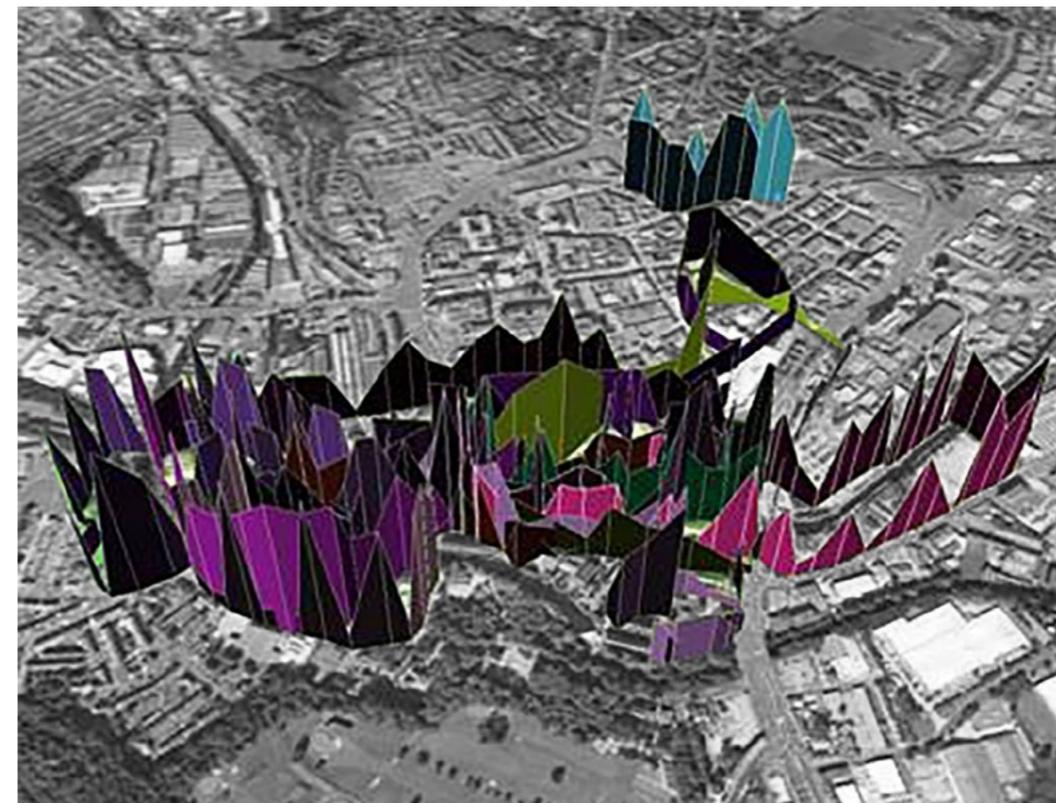
9 <http://stevesymons.net/aura1>

10 Flanagan Mary, *Locating Play and Politics: Real World Games & Activism*, Leonardo Electronic Almanac, Vol 16, Issue 2 – 3, September, 2008, σελ.: 3

11 Οι Αβοριγίνες, προκειμένου να χαρτογραφήσουν την αυστραλιανή ήπειρο, χρησιμοποιούν τα «walkabouts», ένα σύστημα μονοπατιών. Κάθε τοπιακό χαρακτηριστικό ανήκει σε ένα πολύπλοκο σύστημα από μονοπάτια – ιστορίες, τα «songlines». Κάθε μονοπάτι συνδέεται με ένα τραγούδι, μετατρέποντας το σύμπλεγμα των songlines, σε ένα δίκτυο ακανόνιστων, συμβολικών μονοπατιών, τα οποία περιγράφουν και «περιγράφουν» το χώρο.

Ψυχαναλυτική προσέγγιση έχει το δημοφιλές έργο του Christian Nold, *Bio mapping* (2004-σήμερα). Το έργο αυτό στο οποίο έχουν συμμετάσχει -μέχρι σήμερα- πάνω από 2000 άτομα, αποτελεί μια μεθοδολογία και ένα εργαλείο οπτικοποίησης των ανθρώπινων αντιδράσεων στον αστικό χώρο. Οι συμμετέχοντες εξοπλίζονται με τη συσκευή Galvanic Skin Response (GSR), η οποία, ουσιαστικά, είναι ένας δείκτης συναισθηματικής διέγερσης¹² σε συνδυασμό με τη γεωγραφική τοποθεσία. Μέσω της περιπλάνησής τους, οι συμμετέχοντες επαν-εξερευνούν την πόλη, ενώ, ταυτόχρονα, το GSR καταγράφει τις αντιδράσεις τους. Η επεξεργασία του υλικού γίνεται από ομάδες ατόμων και από τους ίδιους τους συμμετέχοντες, οι οποίοι αναλύουν τα δεδομένα και προσθέτουν σχολιασμούς στις προσωπικές, συναισθηματικές περιπλανήσεις τους. Το αποτέλεσμα είναι ένας «συναισθηματικός χάρτης» (Emotion Map)¹³, ο οποίος περιλαμβάνει προσωπικές παρατηρήσεις.¹⁴ Στην πιο συνηθισμένη χαρτογράφηση του *Bio Mapping* στο Google Earth, παρουσιάζεται το ψηφιακό ίχνος της διαδρομής των συμμετεχόντων, ανά χρώμα, ενώ αναπτύσσεται και καθ' ύψος συμβολίζοντας το βαθμό συναισθηματικής διέγερσης. Ωστόσο, ο τύπος χαρτογράφησης διαφέρει από χάρτη σε χάρτη.¹⁵ Το έργο του Nold έχει λάβει χώρα σε πάνω από 25 πόλεις, ενώ έχει χρησιμοποιηθεί σε διαφορετικούς τομείς, όπως την τέχνη, την επιστημονική έρευνα, τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό κ.α..

Στο έργο αυτό, το ίχνος περπατήματος βρίσκεται σε άμεση αλληλεξάρτηση με τη συναισθηματική διέγερση του εκάστοτε συμμετέχοντα. Ανάλογα την τροχιά του ίχνους περπατήματος εντός της πόλης, εναλλάσσεται και ο βαθμός συναισθηματικής διέγερσης. Έτσι, επειδή το ψηφιακό ίχνος «επι-τίθεται» στη γεωγραφική τοποθεσία, προκύπτουν αποτελέσματα για τον εκάστοτε αστικό χώρο. Ο χώρος χαρακτηρίζεται από την ένταση του ανθρώπινου συναισθήματος. Μια τέτοια καταγραφή είναι δυνατόν να μεταβάλλει την άποψή μας για διάφορα σημεία της πόλης, τα οποία, εντέλει, μπορεί να προσεγγίζουμε ή να αποφεύγουμε. Ο συναισθηματικός χάρτης του Christian Nold αποτελεί μια εναλλακτική αποτύπωση του αστικού βιώματος, διαμέσου των ανθρώπινων συναισθημάτων. Ταυτόχρονα, μια τέτοια καταγραφή συμβάλλει στον επαναπροσδιορισμό του αστικού χώρου, ως παράγοντα συναισθηματικής φόρτισης, συντελώντας στη διαμόρφωση μιας νέας αίσθησης του τόπου.

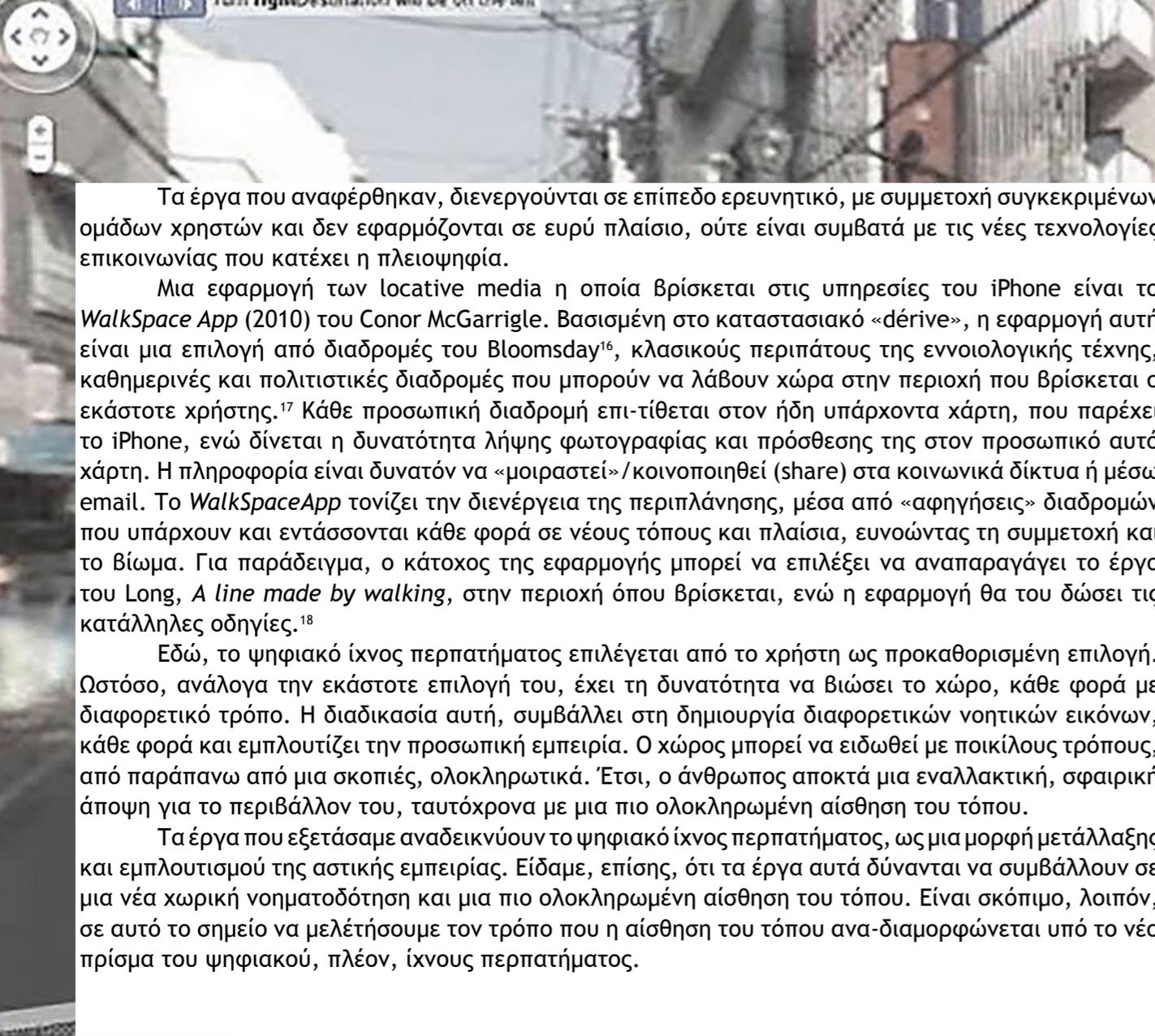
Βλέποντας εμπειρίες άλλων ανθρώπων, θα μπορούσαμε να ταυτιστούμε διαφορετικά με το περιβάλλον μας;
Christian Nold

12 Για παράδειγμα το άγχος, τη συγκίνηση, την έκπληξη κτλ..

13 Βλ. παράρτημα, σελ.: 122

14 <http://biomapping.net/>

15 Ο χαρακτηρισμός του Bio Mapping, ως ιχνογραφικού ή σχολιαστικού έργου, εξαρτάται από τον τύπο χαρτογράφησης του. Εδώ, αναφερόμαστε στην ιχνογραφική του αποτύπωση.

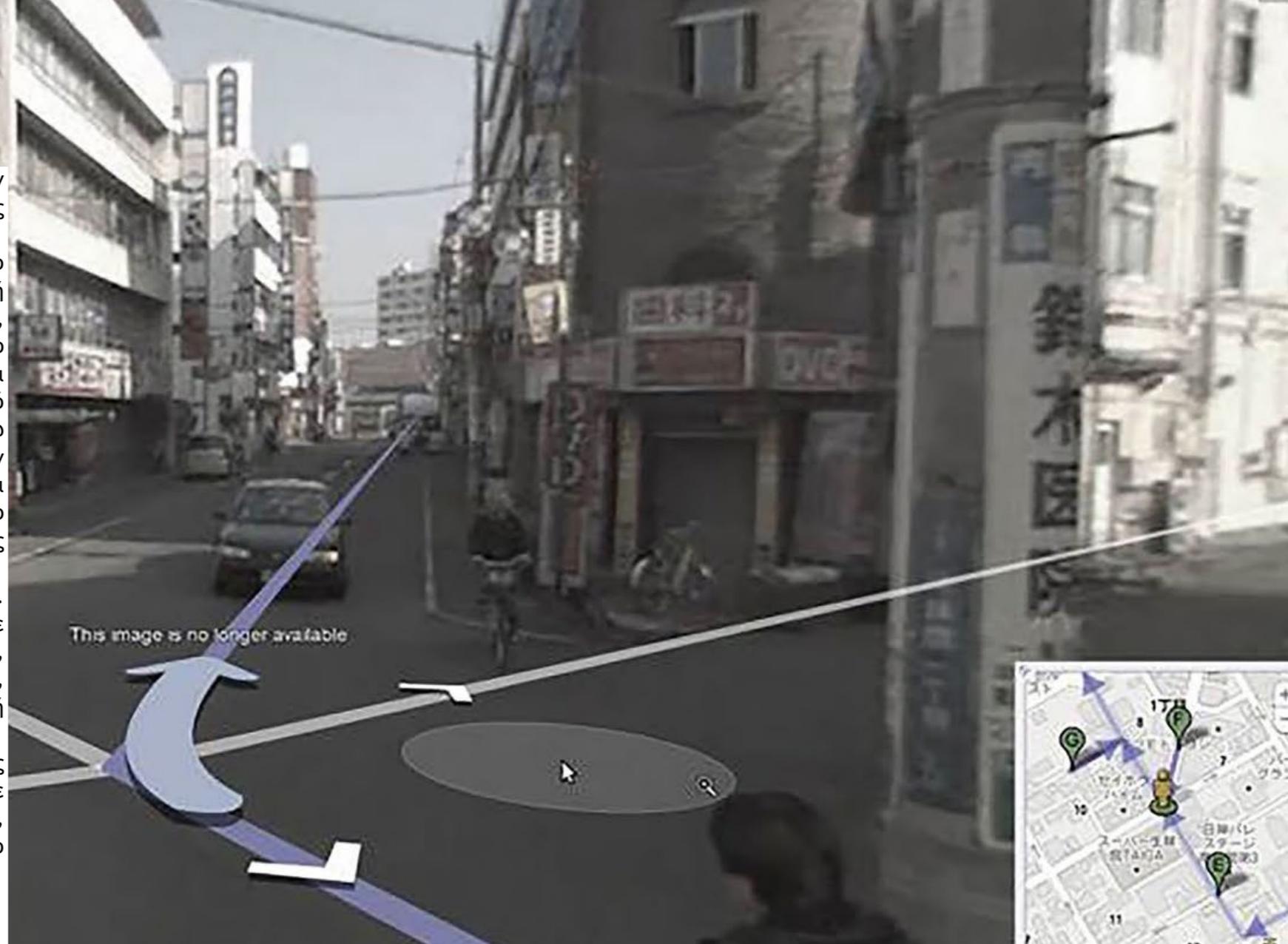

Τα έργα που αναφέρθηκαν, διενεργούνται σε επίπεδο ερευνητικό, με συμμετοχή συγκεκριμένων ομάδων χρηστών και δεν εφαρμόζονται σε ευρύ πλαίσιο, ούτε είναι συμβατά με τις νέες τεχνολογίες επικοινωνίας που κατέχει η πλειοψηφία.

Μια εφαρμογή των locative media η οποία βρίσκεται στις υπηρεσίες του iPhone είναι το *WalkSpace App* (2010) του Conor McGarrigle. Βασισμένη στο καταστασιακό «*dérive*», η εφαρμογή αυτή είναι μια επιλογή από διαδρομές του Bloomsday¹⁶, κλασικούς περιπάτους της εννοιολογικής τέχνης, καθημερινές και πολιτιστικές διαδρομές που μπορούν να λάβουν χώρα στην περιοχή που βρίσκεται ο εκάστοτε χρήστης.¹⁷ Κάθε προσωπική διαδρομή επι-τίθεται στον ήδη υπάρχοντα χάρτη, που παρέχει το iPhone, ενώ δίνεται η δυνατότητα λήψης φωτογραφίας και πρόσθεσης της στον προσωπικό αυτό χάρτη. Η πληροφορία είναι δυνατόν να «μοιραστεί»/κοινοποιηθεί (share) στα κοινωνικά δίκτυα ή μέσω email. Το *WalkSpaceApp* τονίζει την διενέργεια της περιπλάνησης, μέσα από «αφηγήσεις» διαδρομών που υπάρχουν και εντάσσονται κάθε φορά σε νέους τόπους και πλαίσια, ευνοώντας τη συμμετοχή και το βίωμα. Για παράδειγμα, ο κάτοχος της εφαρμογής μπορεί να επιλέξει να αναπαραγάγει το έργο του Long, *A line made by walking*, στην περιοχή όπου βρίσκεται, ενώ η εφαρμογή θα του δώσει τις κατάλληλες οδηγίες.¹⁸

Εδώ, το ψηφιακό ίχνος περπατήματος επιλέγεται από το χρήστη ως προκαθορισμένη επιλογή. Ωστόσο, ανάλογα την εκάστοτε επιλογή του, έχει τη δυνατότητα να βιώσει το χώρο, κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο. Η διαδικασία αυτή, συμβάλλει στη δημιουργία διαφορετικών νοητικών εικόνων, κάθε φορά και εμπλουτίζει την προσωπική εμπειρία. Ο χώρος μπορεί να ειδωθεί με ποικίλους τρόπους, από παράπανω από μια σκοπιές, ολοκληρωτικά. Έτσι, ο άνθρωπος αποκτά μια εναλλακτική, σφαιρική άποψη για το περιβάλλον του, ταυτόχρονα με μια πιο ολοκληρωμένη αίσθηση του τόπου.

Τα έργα που εξετάσαμε αναδεικνύουν το ψηφιακό ίχνος περπατήματος, ως μια μορφή μετάλλαξης και εμπλουτισμού της αστικής εμπειρίας. Είδαμε, επίσης, ότι τα έργα αυτά δύνανται να συμβάλλουν σε μια νέα χωρική νοηματοδότηση και μια πιο ολοκληρωμένη αίσθηση του τόπου. Είναι σκόπιμο, λοιπόν, σε αυτό το σημείο να μελετήσουμε τον τρόπο που η αίσθηση του τόπου ανα-διαμορφώνεται υπό το νέο πρίσμα του ψηφιακού, πλέον, ίχνους περπατήματος.

16 Το Bloomsday είναι μια γιορτή προς τιμή του ιρλανδού συγγραφέα James Joyce, κατά την οποία αναβιώνουν τα γεγονότα του βιβλίου του «Ulysses».

17 <http://www.walkspace.org/>

18 McGarrigle Cono, *The Construction of Locative Situations: the Production of Agency in Locative Media Art Practice*, Doctoral Thesis. Dublin Institute of Technology. Dublin. 2012. σελ.: 114

2.3.Αλλάζοντας την αίσθηση του τόπου

Ένα καίριο χαρακτηριστικό των locative media, είναι ότι μπορεί κανείς να προσεγγίσει την πληροφορία για μια τοποθεσία σε πραγματικό χρόνο, άμεσα. *Αφήνοντας αόρατες σημειώσεις σε πραγματικούς τόπους*¹⁹ και μέσω της αλληλο-επικάλυψης αφηγήσεων και ιστοριών, φανταζόμαστε εκ νέου τον χώρο, κάνοντας τον πεδίο δράσης και επέμβασης. Πρόκειται για μια «αόρατη», ψηφιακή διαδικασία, κατά την οποία τα επίπεδα πληροφορίας συσχετίζονται με φυσικούς τόπους, αποκαλύπτοντας κρυφές ιστορίες, δίνοντας τη δυνατότητα στους χρήστες να σχολιάσουν μια τοποθεσία και μετατρέποντας την σε βιωμένο χώρο.²⁰

Κατά την τριμερή διαλεκτική του Henri Lefebvre²¹, ο «βιωμένος χώρος» ή αλλιώς «χώρος αναπαράστασης» (representational space), είναι ο χώρος που βιώνουμε άμεσα μέσα από συσχετιζόμενες εικόνες και σύμβολα. Είναι ο χώρος των κατοίκων και των χρηστών της πόλης, τον οποίον η φαντασία επιδιώκει να αλλάξει και να οικειοποιηθεί. Ο βιωμένος χώρος επικαλύπτει τον φυσικό χώρο, κάνοντας συμβολική χρήση των αντικειμένων

εικ.34, σελ.: 102, Steven Symons, *Aura*

εικ.35, σελ.: 105, Christian Nold, *Bio Mapping*

εικ.36, σελ.: 106-107, Conor McGarrigle, *WalkSpace App*

εικ.37, σελ.: 110-111, Μια νέα αίσθηση του τόπου

19 Russell Ben, *Headmap Manifesto*, 1999

20 McGarrigle Conor, *The Construction of Locative Situations: the Production of Agency in Locative Media Art Practice*, Doctoral Thesis, Dublin Institute of Technology, Dublin, 2012, σελ.: 32

21 Βλ. παράρτημα, σελ.: 123

μέσα σε αυτόν.²² Η λογική του Lefebvre αποτελεί τη βάση της λογικής των locative media, όσον αφορά την υπέρθεση χώρων και νοημάτων. Όταν ένας νέος χώρος παράγεται, δεν αντικαθιστά τον ήδη υπάρχοντα, αλλά «επι-τίθεται» σε αυτόν, δημιουργώντας μια σχέση συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης και ένα πολυεπίπεδο κοινωνικό χώρο.²³

Εφόσον τα locative media αποτελούν το μέσο παραγωγής βιωμένου χώρου, δύνανται να νοηματοδοτήσουν χώρους χωρίς ταυτότητα, ανοίκειους προς τον άνθρωπο. Στους μη τόπους, οι κάτοικοι της πόλης, συνήθως, πλοηγούνται, χωρίς να κάνουν τον κόπο, να αναζητήσουν τη διεξαγωγή οποιασδήποτε μορφής αλληλόδρασης με κάποιον άλλον κάτοικο ή να σχετισθούν κάπως εντονότερα, από όσο απαιτεί η λειτουργική τους σχέση, που υπαγορεύεται από τη διαδικασία της πλοήγησης και του προσανατολισμού, μέσα στο σκηνικό που τους περιβάλλει.²⁴ Σε αντίθεση με την άποψη ότι οι σύγχρονοι ρυθμοί και οι νέες τεχνολογίες οδηγούν σε μια μη αυθεντική επαφή με το χώρο και σε μια απώλεια του τόπου -αυτό που ο Relf ορίζει ως «α-τοπία» (placelessness)- τα locative media συμβάλλουν στην επανασηματοδότηση του χώρου και στην μετατροπή των ανώνυμων χώρων σε τόπους. Οι μη τόποι -μετρό, αεροδρόμια, σούπερ μάρκετ- από χώροι μονομερείς και προβολείς της ατομικότητας, μετατρέπονται σε πεδίο επικοινωνίας, εξερεύνησης και ανεύρεσης νοήματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το έργο του Martin John Callanan, *I wanted to see the whole London*, στο οποίο καταγράφει πάνω από 60 ώρες ηχογραφήσεων εντός του μετρό του Λονδίνου δίνοντας μια διαφορετική, κάθε φορά, διάσταση του χώρου, μέσα από ποικίλους ήχους, εν είδει «αφηγήσεων». *Το ταξίδι δεν τελειώνει ποτέ, καθώς οι διαδρομές συνεχώς εναλλάσσονται και ανακυκλώνονται.*²⁵

Μέσα από την καταγραφή του ψηφιακού ίχνους στα locative media, η εμπειρία του χώρου μεταλλάσσεται και εμπλουτίζεται, αφού *τα ηλεκτρονικά μέσα μεταδίδουν την πληροφορία και την εμπειρία από οπουδήποτε, παντού.*²⁶ Οι άνθρωποι προσδίδουν νόημα σε χώρους, επισυνάπτοντας τις δικές τους προσωπικές «αφηγήσεις», τις οποίες και μοιράζονται με άλλους ανθρώπους. Έτσι, ο καθένας

22 Lefebvre Henri, *The production of space*, μετάφραση: Donald Nicholson-Smith, Blackwell publications, Oxford, 1991 (Originally published 1974), σελ.: 24

23 Ο.π. σελ.: 86

24 Χαρίτος Δημήτρης, *Τα μέσα επικοινωνίας δι' εντοπισμού και οι επιδράσεις τους ως προς την κοινωνική αλληλόδραση στο περιβάλλον της σημερινής πόλης*, στο *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τεύχος 5, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007, σελ.: 58

25 <http://greyisgood.eu/wholelondon/>

26 Meyrowitz Joshua, *The separation of social place from physical place*, στο: Meyrowitz Joshua, *No sense of place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior*, Oxford University Press, Oxford, 1985, σελ.: 118

από εμάς μπορεί να εξερευνήσει τα πολλαπλά πρόσωπα μιας πόλης, κάτι που εντείνει την επαφή με το αστικό σκηνικό και την αίσθηση του τόπου. Όταν μοιραζόμαστε την πληροφορία, έχουμε τη δυνατότητα να μεταβάλλουμε την αίσθηση του τόπου, τον τρόπο που τον αντιλαμβανόμαστε και τι σημαίνει για εμάς.²⁷

Ο «επαυξημένος» χώρος, ο χώρος των ροών και των τόπων, ο βιωμένος, είναι το πλαίσιο όπου αποτυπώνονται οι επιδράσεις των locative media, «μοιράζεται» (share) η πληροφορία και το συναίσθημα. *Αλλάζοντας τα όρια των κοινωνικών συνθηκών, οι νέες τεχνολογίες δεν μας δίνουν, απλά, γρηγορότερη πρόσβαση σε γεγονότα και συμπεριφορές. Αντίθετα, προκαλούν νέα γεγονότα και νέες συμπεριφορές.*²⁸ Όσο τα χωρικά όρια ατονούν, τόσο ο κοινωνικός χώρος επαυξάνεται και το βίωμα εμπλουτίζεται. Επομένως, και η αίσθηση του τόπου επηρεάζεται και αποκτά έναν πιο συνολικό, ευρύ χαρακτήρα. Γίνεται μια *σφαιρική αίσθηση του τόπου*²⁹, που αποδέχεται τον τόπο ως μια διαδικασία συνεχούς πρόσθεσης

27 Özkul Didem, *Location as a sense of place*, στο: Silva Adriana de Souza, Sheller Mimi (eds), *Mobility and Locative Media: Mobile Communication in Hybrid Spaces*, Routledge, New York, 2014, σελ.: 102

28 Erica Carter όπως αναφέρθηκε στο Willis Katharine, *Sensing Place: mobile and wireless technologies in urban space*, στο: Frers, L., Meier, L. (eds.), *Encountering Urban Places: Visual and Material Performances in the City*, Ashgate Press, UK, 2007, σελ.: 158

29 Massey Doreen, *A global sense of place*, στο: Massey Doreen, *Space, Place, and Gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1994

και υπέρθεσης ανθρώπινων ιχνών, εμπειριών και ταυτοτήτων. Οι τόποι εμπλουτίζονται με νοήματα τα οποία περιλαμβάνουν την έννοια του «ανήκειν», του «μοιράσματος» του πολιτισμού, της γλώσσας, της ιστορίας και των μορφών προσωπικής και συλλογικής ταυτότητας.³⁰ Ο άνθρωπος ταυτίζεται με το περιβάλλον του, πλάθει ισχυρές, νοητικές εικόνες τόπων που έχουν νοηματοδοτηθεί από άλλους και από τον ίδιο.

Συμπεραίνουμε ότι το ψηφιακό ίχνος περπατήματος, ως καταγραφή των locative media, συμβάλει σε μια νέα σημασιοδότηση του αστικού χώρου. Ο καθημερινός χρήστης της πόλης αποκτά ή διαμορφώνει εκ νέου την αίσθηση του τόπου. Ταυτίζεται διαφορετικά, επαναπροσδιορίζοντας τον ίδιο του τον εαυτό. Έτσι, η ανθρώπινη ταύτιση δεν προκύπτει αναγκαία από τον τόπο με τη φυσική του υπόσταση, αλλά μπορεί να είναι αποτέλεσμα διαμεσολαβημένων διαδικασιών και εκφράσεων, δικών μας και άλλων. *Υπάρχει η ανάγκη να παραδεχτούμε -από το απλά να αρνηθούμε- την ανάγκη των ανθρώπων για ενός είδους «δέσιμο», είτε μέσω του τόπου, είτε όχι.*³¹

30 Özkul Didem, *Location as a sense of place*, στο: Silva Adriana de Souza, Sheller Mimi (eds), *Mobility and Locative Media: Mobile Communication in Hybrid Spaces*, Routledge, New York, 2014, σελ.: 111

31 Massey Doreen, *A global sense of place*, στο: Massey Doreen, *Space, Place, and Gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1994, σελ.: 150

Συμπεράσματα

Ανθρώπινο ίχνος και περπάτημα είναι έννοιες αλληλένδετες και αδιαχώριστες. Το περπάτημα βασίζεται σε ένα υπάρχον χωρικό ίχνος, ενώ ακούσια ή εκούσια εγγράφει ένα άλλο ίχνος κατά την τέλεσή του. Ο πρωταρχικός και απόλυτος δεσμός τους φανερώνεται στη φύση. Ο πρωτόγονος άνθρωπος ανακαλύπτει τη σημασία των ιχνών, αποτυπώνει το ίχνος των βημάτων του και χαρτογραφεί το γνωστό του χώρο. Το ίχνος γίνεται μονοπάτι -χωρικό και δομικό στοιχείο που υποδηλώνει ανθρώπινη κίνηση και δράση- και καταγράφεται στους πρώτους χάρτες. Ίχνος, περπάτημα και χώρος είναι ένα αδιάσπαστο σύνολο.

Έτσι, προκύπτει το ίχνος περπατήματος στο χώρο, ως έννοια που πραγματευόμαστε και διερευνούμε στις απαρχές της και στη σημερινή της μορφή. Το σύγχρονο ίχνος περπατήματος μετασχηματίζεται και εντυπώνεται, ως ψηφιακό, σε έναν «επαυξημένο» χώρο, παράλληλο στον φυσικό. Τα μέσα χωρικού εντοπισμού και επικοινωνίας, «τοποθετούν» τον άνθρωπο στο χώρο, μελετούν την κίνηση του, τις τροχιές που διαγράφει, τα ίχνη του. Το ανθρώπινο ίχνος στο σήμερα, δεν είναι φθαρτό, αλλά παραμένει αναλλοίωτο στο χρόνο και στο «χώρο», ως ένδειξη και απόδειξη της πράξης του περπατήματος. Ταυτόχρονα, χαρτογραφείται και καταγράφεται, σχολιάζεται και αναλύεται, αποτελώντας αντικείμενο μελέτης.

Στην παρούσα ερευνητική εργασία, θελήσαμε, αρχικά, να μελετήσουμε τη σημασία του ανθρώπινου ίχνους περπατήματος στο χώρο, στην απαρχή του και στο σήμερα. Στόχος μας ήταν να ερευνήσουμε τον τρόπο που το ίχνος του περπατήματος μετασχηματίζεται στο πλαίσιο των «διάχυτων» μέσων, συγκεκριμένα των locative media και αν αυτό συνιστά εργαλείο νέας σημασιοδότησης του

τόπου στην πόλη.

Χωρίσαμε την εργασία μας σε δυο ευρύτερες ενότητες. Η πρώτη ενότητα αφορούσε το ίχνος περπατήματος στο χώρο. Ξεκινήσαμε την έρευνα μας με την ανάλυση του ίχνους, ως έννοιας ευρείας και δυσθεώρητης. Αναφερθήκαμε στην νομαδική πόλη, ως χαρακτηριστικό παράδειγμα που συνθέτει ίχνος και περπάτημα, ως έννοιες που αλληλεπιδρούν. Το ανθρώπινο ίχνος δεν είναι αυτοαναφορικό, αλλά αποτελεί αιτία και απόρροια του περπατήματος. Είδαμε, τη συμβολική μετουσίωση του ίχνους περπατήματος σε μονοπάτι, εντός της νομαδικής πόλης. Εντοπίσαμε την αρχέγονη προέλευση της χαρτογραφίας, ως μέσου καταγραφής της ανθρώπινης δραστηριότητας. Στη συνέχεια, έχοντας μελετήσει την αρχική του ίχνους περπατήματος, αναφερθήκαμε στα κινήματα τα οποία επηρέασαν την εξέλιξη του περπατήματος σε εργαλείο εξερεύνησης και ανάδειξης του αστικού χώρου. Το περπάτημα δεν είναι μια απλή πλοήγηση στο χώρο, αλλά αποτελεί μια χωρική «κατάθεση», ένα κοινωνικό στόχο και ένα αστικό εργαλείο. Αναφερθήκαμε στο περπάτημα στον αστικό χώρο και την αλληλεπίδρασή του με αυτόν. Το περπάτημα υφίσταται στο χώρο, αλλά δεν αφομοιώνεται από αυτόν· κατέχει τη δική του μοναδική ταυτότητα, τη δική του ρητορική.

Στη συνέχεια, αναφερθήκαμε στο χώρο, τον τόπο και τις έννοιες που συνδέονται με αυτούς, υπό το πρίσμα της φαινομενολογίας, αλλά και σύγχρονων θεωρήσεων. Η αίσθηση του τόπου δεν αφορά μόνο τον τόπο καθ' αυτόν, αλλά και τον άνθρωπο διαμέσου του τόπου και τη σχέση μεταξύ τους. Ως αντιπαραβολή του τόπου, δρουν οι «μη τόποι», ανοίκειοι χώροι χωρίς χαρακτήρα, οι οποίοι βρίθουν στο σύγχρονο αστικό σκηνικό. Εξετάζοντας τις έννοιες του χώρου και του τόπου, υπό το πρίσμα της τεχνολογικής εξέλιξης, συμπεράναμε πως ο σύγχρονος τόπος, δεν είναι μονοσήμαντος και στατικός, αλλά αποτελεί μια διαδικασία συναρτήσεως του χρόνου. Ο σύγχρονος τόπος διακρίνεται για τις πολλές του ταυτότητες και την ευελιξία των ορίων του. Τέλος, μελετήσαμε τη θεωρία του «χώρου ρών». Οι ροές είναι κομμάτι της καθημερινότητας μας, είτε αφορούν τις υπεραστικές μας μετακινήσεις, είτε την επικοινωνία μας διαμέσου των νέων μέσων τηλεπικοινωνίας. Οι ροές καθιστούν χώρο και αλληλοεπικαλύπτονται με τον εντοπισμένο, φυσικό χώρο, όπως τον αντιλαμβανόμαστε στην καθημερινότητα μας. Ο χώρος, όπως τον γνωρίζουμε, δρα σε πολλά και διαφορετικά επίπεδα, ως τόπος και «μη τόπος», ως ροή και φυσικός χώρος, διαμέσου των καθημερινών μας μετακινήσεων και δραστηριοτήτων, των κινητών μας τηλεφώνων, των μέσων κοινωνικής δικτύωσης κτλ..

Μετά από την ανάλυση αυτή, μελετήσαμε το έργο *A line made by walking* του Richard Long, ως μια συμβολική αποτύπωση του ίχνους περπατήματος στο χώρο. Αναλύσαμε τη σχέση του με τις έννοιες του χώρου και του τόπου, αντιμετωπίζοντας το, ως το συμβολισμό του τρόπου που κατανοεί ο άνθρωπος τον κόσμο γύρω του και τον καθιστά τόπο. Είδαμε, ότι το ίχνος περπατήματος, ως συμβολική, χωρική

εγγραφή, δύναται να δημιουργήσει νοήματα, εμπλουτίζοντας τη χωρική εμπειρία.

Στη δεύτερη ενότητα, ασχοληθήκαμε με το ίχνος περπατήματος, υπό το πρίσμα των locative media. Αναφερθήκαμε στη νέα πραγματικότητα, όπως διαμορφώνεται από τα νέα «διάχυτα» υπολογιστικά συστήματα και τα locative media. Σε συνέχεια της λογικής του χώρου, ως μιας διαδικασίας πολυσύνθετης και μη πεπερασμένης, αναφερθήκαμε στον «επαυξημένο χώρο» και τη σχέση του με το φυσικό. Τα νέα μέσα βάζουν και πάλι στο επίκεντρο τον άνθρωπο και τις καθημερινές πρακτικές. Τα locative media στην πρακτική τους εφαρμογή, βασίζονται στο περπάτημα και την περιπλάνηση στις θεωρίες των Καταστασιακών, θέτοντας έτσι ένα -αμφίβολο για κάποιους- πλαίσιο. Τα locative media, έτσι όπως ορίζονται, εισχωρούν στην καθημερινότητα μας, υπό τη μορφή εφαρμογών (application), υπηρεσιών GPS, WiFi δικτύων. Ξεκινώντας ως μια μορφή ψηφιακής τέχνης, μετατρέπονται σε πρακτική εξερεύνησης της πόλης, των ανθρώπων και της κοινωνικής ζωής, ενώ εξάγουν συμπεράσματα για την σύγχρονη αστική εικόνα. Παράλληλα, μελετώντας τη σχέση των locative media με τη σύγχρονη χαρτογραφία, αναφερθήκαμε στην επιρροή της Ψυχογεωγραφίας, στις μεθόδους και τα εργαλεία που τα μέσα αυτά χρησιμοποιούν.

Τέλος, εστίασαμε στο ψηφιακό ίχνος περπατήματος, όπως διαμορφώνεται στα locative media. Αναλύσαμε τους τρόπους χαρτογράφησης, εντοπίζοντας τις ομοιότητες και διαφορές μεταξύ τους. Το ανθρώπινο ίχνος περπατήματος μετασχηματίζεται σε ψηφιακό, δρώντας ως πρωταγωνιστής των locative media. Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν εγγράφεται στο φυσικό χώρο, ως δομικό και χωρικό στοιχείο, αλλά στις ατομικές μας «διεπαφές», ως ψηφιακή πραγματικότητα. Το ψηφιακό ίχνος είναι αλληλένδετο με τις χωρικές πράξεις του ανθρώπου, δίχως τις οποίες παύει να υφίσταται. Το ψηφιακό ίχνος είναι, ουσιαστικά, η μεταγραφή του ανθρώπινου βιώματος, σε ψηφιακή μορφή. Καταγράφεται, χαρτογραφείται και χρησιμοποιείται ως εργαλείο «ανάγνωσης» του χώρου και σημασιοδότησης του. Αναλύοντας παραδείγματα ιχνογραφικής αποτύπωσης, αναφερθήκαμε στη σημασία τους ως εργαλείων ανάλυσης και «ανάγνωσης» της πόλης και συσχετίσαμε το ψηφιακό ίχνος με την νοηματοδότηση του χώρου. Επιπλέον, εντοπίσαμε τους τρόπους που διαμορφώνεται η αίσθηση του τόπου, δίνοντας συνέχεια σε μια συζήτηση περί αναμόρφωσης της αίσθησης του τόπου, διαμέσου της καταγραφής και «ανάγνωσης» του ψηφιακού ίχνους και των locative media γενικότερα. Η χρήση τους, είτε αναφερόμαστε στην καταγραφή της προσωπικής εμπειρίας -ως υποκείμενα καταγραφής, είτε στην ανάγνωση της πληροφορίας -ως αποδέκτες, οδηγεί σε μια νέα, εναλλακτική και σφαιρική αντίληψη της πόλης. Η πληροφορία δια-μοιράζεται σε μια διαδικασία μετάδοσης της γνώσης προς όφελος του συνόλου· από οπουδήποτε, παντού. Ψηφιακά ίχνη -διαδρομών, εικόνων, ήχου, «αφηγήσεων»- ανα-

μεταδίδονται, εμπλουτίζοντας την εικόνα που έχουμε για ένα τόπο ή διαμορφώνοντας την από την αρχή. Τα νέα δεδομένα επαναπροσδιορίζουν τον χώρο, προσδίδοντας του ταυτότητες και χαρακτήρα.

Η έρευνα μας αναδεικνύει τη σημασία του ανθρώπινου ίχνους στο χώρο, είτε ως απτή πραγματικότητα -ενταγμένη στο περιβάλλον, είτε ως ψηφιακή πραγματικότητα -καταγεγραμμένη στις ψηφιακές μας διεπαφές. Το ίχνος και στις δύο του μορφές, αποτελεί ένδειξη και απόδειξη μιας πράξης που έχει συντελεστεί και αναφέρεται στο χώρο. Ωστόσο, βλέπουμε πως το σύγχρονο, ψηφιακό ίχνος μπορεί να αποτελέσει μια διαδικασία καταγραφής προς ανάγνωση, ανάλυση και προβληματισμό. Η αποτύπωση του δύναται να δημιουργήσει κίνητρα και τάσεις.

Είδαμε από τα παραδείγματα που αναλύθηκαν, ότι το ψηφιακό ίχνος κατέχει έναν ιδιαίτερο ρόλο ως στοιχείο καταγραφής. Το ίχνος που καταγράφεται, ταυτόχρονα περιγράφει τη σύγχρονη αστική πραγματικότητα, το καθημερινό βίωμα, τις καθημερινές πρακτικές, τα προσωπικά συναισθήματα και προβληματισμούς. Όλα αυτά μέσω της ατομικής και συλλογικής συμμετοχής και δράσης. Επομένως, το ψηφιακό ίχνος, είτε ως απόρροια του περπατήματος, είτε όχι, δεν είναι απλά μια εγγραφή, αλλά είναι πληροφορία που δρα σε διαφορετικά επίπεδα της καθημερινότητας μας, ικανή να επηρεάσει, να δημιουργήσει νέες συμπεριφορές και νέα βιώματα.

Το ψηφιακό ίχνος στον «επαυξημένο» χώρο των νέων μέσων, ανακτά το ενδιαφέρον του ανθρώπου για την πόλη και δημιουργεί νέες συνθήκες για μια ολοκληρωμένη αίσθηση του τόπου. Μιλάμε, πλέον, για μια σφαιρική αίσθηση του τόπου, η οποία διαμορφώνεται, όχι μόνο από τον ίδιο τον τόπο, αλλά και από τις υπερθέσεις των locative media. Η αίσθηση της ταύτισης και του «ανήκειν» δύναται να ολοκληρωθούν μέσα από νέες διαμεσολαβούμενες διαδικασίες, που τις κινούν οι ίδιοι οι καθημερινοί χρήστες της πόλης. Το «μοίρασμα» της πληροφορίας ισοδυναμεί με το «μοίρασμα» της εμπειρίας, δρώντας ως καταλύτης για τον επαναπροσδιορισμό της πόλης και των ανθρώπων.

Παρόλο που τα locative media ξεκίνησαν ως παρατηρητές της αστικής πραγματικότητας, μπορούν να αποτελέσουν κίνητρο για νέες συμπεριφορές, νέες εξερευνησεις, νέες περιπλανήσεις, νέες συνήθειες, νέες τάσεις εντός της πόλης. Ήδη, έργα, όπως το *Bio-mapping* του Christian Nold, βρίσκουν εφαρμογή σε διάφορους επιστημονικούς και τεχνικούς τομείς, ως πηγή πληροφοριών. Ο Ben Russell στο *Headmap Manifesto* αναφέρει ότι *ό,τι ήταν κάποτε προνόμιο των αρχιτεκτόνων και των μηχανικών, βρίσκεται, πλέον, στα χέρια του καθενός από εμάς: η δυνατότητα να σχηματίσουμε και να οργανώσουμε τον πραγματικό κόσμο και τον πραγματικό χώρο.*

Με βάση την παρούσα έρευνα, αλλά και τα λόγια του Ben Russell, θα μπορούσε το ψηφιακό ίχνος των locative media να αποτελέσει εργαλείο παραγωγής χώρου στην πόλη;

Μπορεί η πληροφορία που αντλείται από τα locative media να χρησιμοποιηθεί προς όφελος μιας διαδικασίας νοηματοδότησης του χώρου, όχι μόνο εννοιολογικής, αλλά και πρακτικής;

Ο Michel deCerteau αναφέρει στο *Περπατώντας στην πόλη: Κάτω απεναντίας, πέρα από τα κατώφλια όπου παύει η ορατότητα - εκεί ζουν οι συνηθισμένοι χρήστες της πόλης. [...] οι περιπατητές οδοιπόροι το σώμα των οποίων υπακούει στην ανισόπαχη καλλιγραφία ενός αστικού «κειμένου», που το γράφουν χωρίς να μπορούν να το διαβάσουν.* Είναι, τελικά, το ίχνος μας στην πόλη ένα κείμενο που γράφουμε, χωρίς να το διαβάζουμε; Ή μήπως το ίχνος διαμέσου της ψηφιακής πραγματικότητας, αντιστρέφει τα πράγματα; Το ψηφιακό ίχνος των locative media ανοίγει νέες προοπτικές στη σύγχρονη αστική εμπειρία. Ιχνογραφώντας σ/την πόλη, αλλάζουμε την ίδια την πόλη και τον τρόπο που την αντιμετωπίζουμε, σε μια διαδικασία προσωπική και συμμετοχική, ταυτόχρονα. Τελικά, μπορούμε να διαβάζουμε το αστικό «κείμενο», που γράφουμε εμείς οι ίδιοι.

Παράρτημα

Charles Pierre Baudelaire (1821-1867): Θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους Γάλλους ποιητές και συγκεκριμένα ένας από τους ποιητές που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο κατά τον 19^ο αιώνα, καθορίζοντας μια εποχή ποιητικού συμβολισμού. Η θεματική του έργου του θεωρείται σκανδαλώδης και απαγορευμένη για την εποχή και τον καθιστά υποκείμενο δριμείας κριτικής κατά τη διάρκεια της ζωής του. Αξιοσημείωτη είναι η «δημιουργία εικόνων» στα ποιήματά του, που συνδιαλέγονται με όλες τις αισθήσεις του αναγνώστη, προκειμένου να του δημιουργήσουν ένα αίσθημα νοσταλγίας, μελαγχολίας και χαμένης αθωότητας.

Walter Benjamin (1892-1940): Γερμανοεβραίος Μαρξιστής και κριτικός της λογοτεχνίας, δοκιμογράφος, μεταφραστής, και φιλόσοφος. Υπήρξε ένας από τους πιο σημαντικούς στοχαστές του 20ου αιώνα, επιδρώντας σημαντικά στην αισθητική θεωρία και τον Δυτικό Μαρξισμό. Συνδέθηκε με τη Σχολή της Φρανκφούρτης για την κριτική θεωρία και επηρεάστηκε από τον Β. Brecht και τον Ιουδαϊκό Μυστικισμό. Ανάμεσα στα σημαντικότερα έργα του είναι τα δοκίμια πάνω στους Goethe, Kafka, Kraus, Leskov, Proust, Baudelaire, καθώς και το μεταφραστικό του έργο.

Ντανταϊσμός ή Νταντά (Dada): το καλλιτεχνικό κίνημα αισθητικής αναρχίας που αναπτύχθηκε τη δεκαετία του '10, μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, στις εικαστικές τέχνες καθώς και στη λογοτεχνία (κυρίως στην ποίηση), το θέατρο και τη γραφιστική. Χαρακτηρίζεται από εσκεμμένο παραλογισμό, απόρριψη και ανατροπή των κυρίαρχων ιδανικών της τέχνης. Πρεσβεύει την ανύψωση πραγματικών αντικειμένων σε αισθητικές αξίες. Αποτελεί άρνηση και διαμαρτυρία για την σύγχρονη ζωή και παράλληλα εναντίωση στην αστική τάξη της εποχής και στην πλήρη πολιτιστική και καλλιτεχνική της συμμόρφωση με τα καθιερωμένα. Επηρέασε μεταγενέστερα κινήματα, κυρίως τον σουρεαλισμό, που ουσιαστικά ήταν η μετεξέλιξή του.

Σουρεαλισμός (Surrealism): κίνημα που ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του '20, με κύριο εκπρόσωπό του το Γάλλο ποιητή και συγγραφέα André Breton. Τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του είναι οι αναρχικές αντιλήψεις, οι φιλελεύθερες σχέσεις, η ανάλυση του ονειρικού και του υποσυνείδητου, η απελευθέρωση της φαντασίας, και η στροφή στο παράλογο και παρανοϊκό σε μια προσπάθεια απόδοσης μορφής σ' ένα «καθαρά εσωτερικό μοντέλο». Ο Σουρεαλισμός κληρονόμησε από το Dada

την εχθρότητα προς την αστική τάξη και συνέχισε-θεωρητικά τουλάχιστον-τις επιθέσεις κατά των παραδοσιακών μορφών τέχνης.

Λεττριστική Διεθνής (Lettrist International) : ριζοσπαστικό πολιτικό/καλλιτεχνικό κίνημα που ιδρύεται τον Ιούνιο του 1952 από τον Guy Debord και τον Gil Wolman. Η πρώτη φάση της, κράτησε δύο χρόνια, από τον Οκτώβριο του 1952, έως τον Ιούνιο του 1954, όπου σημειώνεται η έκδοση της «Λεττριστικής Διεθνούς», του μέχρι τότε εντύπου της ομάδας, και η έκδοση του πρώτου τεύχους Potlatsch, ενός εντύπου γεμάτου από έντονα επιθέσεις σε κάθε σύμμαχο της εξουσίας και από προτάσεις για συγκεκριμένες αλλαγές στον τρόπο ζωής. Η δεύτερη φάση, που είναι και η πιο ενδιαφέρουσα, θα διαρκέσει από τον Ιούνιο του 1954 μέχρι τις 22 Μαΐου του 1957. Τα μέλη της Λεττριστικής Διεθνούς θα αποπειραθούν παθιασμένα να ζήσουν όσο πιο έντονα γίνεται, να επινοήσουν νέους τρόπους δυσφήμισης του Παλιού Κόσμου, και να διαδώσουν καινούργια πάθη. Θα χρησιμοποιήσουν συστηματικά τη μέθοδο της μεταστροφής (detournement) και της περιπλάνησης (derive), οι οποίες και θα κληροδοτηθούν αργότερα στην Καταστασιακή Διεθνή.

Καταστασιακή Διεθνής ή ομάδα των Σιτουασιονιστών (Situationist International): ιδρύθηκε στις 28 Ιουλίου του 1957 υπό την συγχώνευση τριών ομάδων, του «Κινήματος υπέρ του φανταστικού Μπαουχάους» που είχε ιδρύσει ο ζωγράφος Asger Jorn, της «Ψυχογεωγραφικής Εταιρείας του Λονδίνου» που είχε ιδρύσει ο Ραλφ Ράμνεϊ και των Λετριστών που αναφέρθηκαν παραπάνω. Στόχος της Καταστασιακής Διεθνούς ήταν η ίδρυση μιας οργάνωσης που θα δρά στο περιθώριο μεταξύ τέχνης, πολιτικής, αρχιτεκτονικής και πραγματικότητας. Οι Καταστασιακοί άσκησαν μεγάλη επιρροή στο ιδεολογικό υπόβαθρο της εποχής της ραγδαίας αστικοποίησης υποστηρίζοντας τον «εκτοπισμό της συμβατικής τέχνης και την πραγμάτωση της τέχνης μέσα στη ζωή». Υποστήριξαν την άρρηκτη σχέση τέχνης και πολιτικής, καταδεικνύοντας την επανάσταση ως το μόνο τρόπο για την αναμόρφωση της καθημερινής ζωής και της κοινωνίας. Κομβικό σημείο της δράσης της ομάδας είναι η συμβολή τους στα γεγονότα του Μάη του '68 στο Παρίσι. Μετά το 1968 -το ζενίθ της καταστασιακής δραστηριότητας- ξεκίνησε η γρήγορη καθοδική της πορεία μέχρι τη διάλυση της ομάδας το 1972.

Guy Debord (1931-1994): ήταν Γάλλος συγγραφέας, θεωρητικός του Μαρξισμού, κινηματογραφιστής και ιδρυτής των κινημάτων «Λεττριστική Διεθνής» και «Καταστασιακή Διεθνής» και για ένα μικρό διάστημα μέλος της ομάδας «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα», αποτελώντας ένα από τα ανατρεπτικότερα πνεύματα του 20ου αιώνα. Ο Guy Debord κατέχει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ιδεολογικού

υποβάθρου των Καταστασιακών και συμβάλλει καθοριστικά στην ανάδειξη της ψυχογεωγραφίας και της περιπλάνησης ως μέσα απεξάρτησης από την εμπορευματοποίηση. Κάποια από τα γνωστότερα έργα του είναι η Θεωρία της Περιπλάνησης (1958) και η Κοινωνία του Θεάματος (1967).

Land Art: Πρόκειται για καλλιτεχνικό κίνημα της δεκαετίας του '60, όπου το τοπίο εκλαμβάνεται και μεταφράζεται ως έργο τέχνης. Στην Land Art βλέπουμε μια συνειδητή αναφορά στη Νεολιθική εποχή. Προτείνει μια γη σκαλισμένη, ζωγραφισμένη, κομμένη, ανασκαμμένη, διαταραγμένη, καλυμμένη, βιωμένη και διασχισμένη εκ νέου μέσω των αρχετυπικών σημάτων του ανθρώπινου νου. Τα έργα συχνά υπάρχουν μακριά από τον πολιτισμό, αφημένα να αλλάζουν και να διαβρώνονται από τις φυσικές καιρικές συνθήκες.

Martin Heidegger (1889-1976): Γερμανός φιλόσοφος που αποτέλεσε μια από τις πιο σημαντικές αλλά και αμφισβητούμενες προσωπικότητες του εικοστού αιώνα. Από τη μια πλευρά ο ενεργός του ρόλος, ως πρόταξη και συμβούλου σε θέματα παιδείας στη ναζιστική Γερμανία και οι ρατσιστικές του αντιλήψεις (σύμφωνα με τη γνώμη των επικριτών του) και από την άλλη η βαρύτητα του φιλοσοφικού του έργου, τον καθιστά μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα που γέννησε θερμούς υποστηρικτές και φανατικούς επικριτές. Μαθητής του πατέρα της φαινομενολογίας Husserl, ο Heidegger θεωρείται ο θεμελιωτής του υπαρξισμού, αν και ο ίδιος ποτέ δεν αποδέχτηκε αυτόν τον χαρακτηρισμό. Προσπάθησε να εξετάσει την έννοια του όντος προσδιορίζοντας, κατ' αρχήν την ανθρώπινη ύπαρξη, το υποκείμενο δηλαδή που καλείται να κατανοήσει αυτήν την έννοια. Απέφυγε όμως να δώσει έναν ορισμό καθώς για να οριστεί το Είναι, πρέπει να χρησιμοποιηθεί το ίδιο το Είναι (είτε εκφράζοντας είτε υπονοώντας το) μέσα στον ίδιο τον ορισμό του.

Kevin Lynch (1918-1984): αμερικάνος πολεοδόμος και συγγραφέας, ο οποίος συνεισέφερε στον τομέα αστικού σχεδιασμού μέσω της εμπειρικής έρευνας, για τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται και προσανατολίζονται στο αστικό τοπίο. Τα βιβλία του ερευνούν την παρουσία του χρόνου και της ιστορίας στο αστικό περιβάλλον, το πώς τα αστικά περιβάλλοντα έχουν επιπτώσεις στα παιδιά, και το πώς μπορεί να αξιοποιηθεί η ανθρώπινη αντίληψη για τη φυσική μορφή πόλεων και περιοχών, ως εννοιολογική βάση. Η διασημότερη εργασία του Lynch, «The image of the city», που δημοσιεύθηκε το 1960, είναι το αποτέλεσμα πενταετούς έρευνας για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται και οργανώνουν τις χωρικές πληροφορίες καθώς προσανατολίζονται μέσα στις πόλεις.

Συμπεριφορική γεωγραφία (behavioral geography): πρόκειται για μια προσέγγιση της ανθρώπινης γεωγραφίας που εξετάζει την ανθρώπινη συμπεριφορά, χρησιμοποιώντας μια εξατομικευμένη μέθοδο. Οι συμπεριφορικοί γεωγράφοι επικεντρώνονται στις γνωστικές διεργασίες που εξηγούν τη χωρική σκέψη, τη λήψη αποφάσεων, και τη συμπεριφορά. Πρόκειται για μια προσέγγιση που κάνει χρήση των μεθόδων και παραδοχών του συμπεριφορισμού ώστε να καθοριστούν οι γνωστικές διαδικασίες που εμπλέκονται στην αντίληψη ενός ατόμου.

Maurice Merleau-Ponty(1908-1961): Γάλλος φαινομενολόγος, βαθύτατα επηρεασμένος από τους Marx, Husserl και Heidegger. Στον πυρήνα της φιλοσοφίας του Merleau-Ponty, βρίσκεται ένα διαρκές όρισμα για τον θεμελιώδη ρόλο που παίζει η αντίληψη στην κατανόηση του κόσμου, όπως επίσης και στην διάδραση με αυτόν. Όπως και άλλοι φαινομενολόγοι, εξέφρασε τις φιλοσοφικές του αναζητήσεις σε γραπτά κείμενα για την τέχνη, τη λογοτεχνία, τη γλωσσολογία, και την πολιτική. Ήταν ο μόνος σπουδαίος φαινομενολόγος του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα που ασχολήθηκε εκτενώς με τις επιστήμες, και ειδικότερα με την περιγραφική ψυχολογία.

Headmap Manifesto : έργο που δημιουργήθηκε από τον Ben Russel το 1999 και αποτελεί προοίμιο των «διάχυτων» μέσων επικοινωνίας και κατ' επέκταση των locative media. Το Headmap manifesto προσκαλεί για μια επανερμηνεία του χώρου μέσω της υπέρθεσης σχολιασμών, ιδεών, εικόνων, οποιασδήποτε πληροφορίας μπορεί να μεταδοθεί, ξεπερνώντας τις γνωστές χωρικές μας εμπειρίες.

Cognitive mapping (γνωστική χαρτογράφηση): μέθοδος που συνοψίζει τη συνολική διαδικασία κωδικοποίησης, αποθήκευσης, διαχείρισης και χρήσης πληροφοριών σε καταστάσεις επίλυσης χωρικών προβλημάτων που απαιτούν πρωτότυπη σκέψη και αναπαραγωγική επεξεργασία εμπειρικών χωρικών σχέσεων μεταξύ αποθηκευμένων πληροφοριών. Αποτέλεσμα της χαρτογράφησης είναι οι γνωστικοί χάρτες.

Bio-mapping (βιο-χαρτογράφηση): είναι μια καινοτόμος μέθοδος και εργαλείο οπτικοποίησης των ανθρώπινων αντιδράσεων στον εξωτερικό κόσμο που αναπτύχθηκε από τον Christian Nold και ξεκίνησε το 2004. Η μέθοδος εφαρμόστηκε σε πολλές πόλεις με τη συμμετοχή ικανού δείγματος εθελοντών και είχε ως αποτέλεσμα την παραγωγή συναισθηματικών χαρτών (Emotion maps) της κάθε πόλης. Στόχος της είναι ο συνδυασμός πρακτικής εφαρμογής και θεωρίας, η οποία θα μας επιτρέψει να διερευνήσουμε τις πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές επιπτώσεις της οπτικοποίησης προσωπικών βιο-μετρικών δεδομένων και συναισθηματικών εμπειριών με τη χρήση της τεχνολογίας.

Η τριμερής διαλεκτική του Henri Lefebvre: Ο φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Henri Lefebvre προτείνει ότι η κοινωνική παραγωγή του χώρου πραγματοποιείται μέσω τριών διαφορετικών, αλλά αλληλοεπηρεαζόμενων διαδικασιών: α. τις “χωρικές πρακτικές” (ο υλικός ή λειτουργικός χώρος), β. τις “αναπαραστάσεις του χώρου” (ο χώρος ως κωδικοποιημένη γλώσσα) και γ. τους “χώρους αναπαραστάσεως” (ο άμεσα βιωμένος χώρος). Αυτή η τριμερής διαλεκτική, όπως την ονομάζει, αποτελεί προσέγγιση μιας κοινωνικής θεωρίας του χώρου, όπου το κάθε μέρος βρίσκεται σε σχέση με τα άλλα δύο, συνυπάρχουν και όλα μαζί συναποτελούν το χώρο.

Βιβλιογραφία

Augé Marc, *Για μια Ανθρωπολογία των Σύγχρονων Κόσμων*, μετάφραση: Δ.Σαραφείδου, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1999

Benjamin Walter, *Charles Baudelaire: A lyric poet in the era of high capitalism*, μετάφραση Harry Zohn, Verso Editions , London , 1983

Benjamin Walter , *The Arcades Project*, μετάφραση: Eiland Howard, McLaughlin Kevin , The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1999

Castells Manuel, *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. I* , Blackwell publications, Oxford, 1996

Castells Manuel, *Communication Power*, Oxford University Press, Oxford, 2009

Careri Francesco, *Land&ScapeSeries: Walkscapes_walking as an aesthetic practice*, μετάφραση: S. Piccolo, P. Hammond, G.G. Gustavo Gilli, Βαρκελώνη, 2002

deCerteau Michel, *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική: Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μετάφραση: Κ.Καψαμπέλη, εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα, 2010

Lefebvre Henri, *The production of space*, μετάφραση: Donald Nicholson-Smith , Blackwell publications, Oxford, 1991 (Originally published 1974)

Lynch Kevin, *The Image of the City*, 1918, the MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1960

Seamon David & Sowers Jacob, *Place and Placelessness_Edward Relf* , στο: P.Hubbard, R. Kitchen & G. Vallentine (eds.), *Key Texts in Human Geography*, Sage publications,London, 2008, σελ.: 43-51

Heidegger Martin , *Είναι και Χρόνος*, μετάφραση: Γιάννης Τζαβάρας,τομ.1, 2,εκδ. Δωδώνη, 1985

Heidegger Martin, *Χτίζουμε, Κατοικούμε, Στοχαζόμαστε*, στο: Λέφας Παύλος, *Αρχιτεκτονική και κατοίκηση από τον Heidegger στον Koolhaas*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2008, σελ.: 225-240

Jameson Fredric, *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, Durham, 1991

Massey Doreen, *A global sense of place*, στο: Massey Doreen *Space, Place, and Gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1994

Ponty-Merleau Maurice, *Phenomenology of Perception*, Routledge, London, 1992

Meyrowitz Joshua, *The separation of social place from physical place*, στο: Meyrowitz Joshua, *No sense of place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior*, Oxford University Press, Oxford, 1985, σελ.: 21-30

McDonough Tomas, *Situationist Space*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1994

Norberg-Schulz Christian, *Existence, Space, Architecture*, Praeger Publishers, London, 1971

Norberg-Schulz Christian, *Genius Loci: Το πνεύμα του τόπου, για μια φαινομενολογία της αρχιτεκτονικής*, Φραγκόπουλος Μίλτος (μετάφραση), πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π, Αθήνα, 2009

O'Rourke Karen, *Walking and Mapping: Artists as cartographers*, The MIT press, Cambridge, 2013

Parsons Talcott, *Societies: evolutionary and comparative perspectives*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1966

Rositer Benjamin, **Gibson Katherine**, κεφ. 43: *Walking and Performing the City: A Melbourne Chronicle*, στο: Gary Bridge and Sophie Watson (eds.), *Companion to the city*, Blackwell Publishing, 2011, σελ.: 488-498

Simmel Georg, **Guillain Alix**, *Mélanges de philosophie relativiste: contribution à la culture philosophique*, μετάφραση: A. Guillain, Librairie Felix Alcan(1912), University of California, 2010

Özkul Didem, *Location as a sense of place*, στο: Silva Adriana de Souza, Sheller Mimi (eds), *Mobility and Locative Media: Mobile Communication in Hybrid Spaces*, Routledge, New York, 2014, σελ.: 101-116

Willis Katharine, *Sensing Place: mobile and wireless technologies in urban space*, στο: Frers, L., Meier, L. (eds.), *Encountering Urban Places: Visual and Material Performances in the City*, Ashgate Press, UK, 2007

Αίσωπος Ιωάννης, *Η διάχυτη πόλη*, στο: Α. Γοσποδίνη, Η. Μπεριάτος (επιμ.), *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2006, σελ.: 104-117

Λέφας Παύλος, *Αρχιτεκτονική και κατοίκηση από τον Heidegger στον Koolhaas*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2008

Μπαμπινιώτης Γεώργιος, «Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας», Κέντρο Λεξιλογίας, Αθήνα 1998

Στεφάνου Ιουλία, **Στεφάνου Ιωσήφ**, *Περιγραφή της εικόνας της πόλης*, Εκδόσεις Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα, 1999

Άρθρα

Charitos Dimitris, **Paraskevopoulou Olga**, **Rizopoulos Charalampos**, *Location-specific art practices that challenge the traditional conception of mapping*, Artnodes: E-journal promoted by the Universitat Oberta de Catalunya, Issue 8, 2008

Guy Debord, *Introduction to a Critique of Urban Geography*, μετάφραση: Ken Knabb, Les Lèvres Nues #6, September, 1995

Guy Debord, *Theory of the Derive*, μετάφραση: Ken Knabb, Les Lèvres Nues #9, November, 1956 (reprinted in Internationale Situationniste #2, December 1958)

Hemment Drew, *Locative Arts*, Leonardo Vol. 39, No. 4, August, 2006, σελ.: 348-355

Lemos André, *Post–Mass Media Functions, Locative Media, and Informational Territories: New Ways of Thinking About Territory, Place, and Mobility in Contemporary Society*, στο: *Space and Culture*, sage publications, London, 2010, σελ.: 403-420

McGarrigle Conor, *The Construction of Locative Situations: the Production of Agency in Locative Media Art Practice*, Doctoral Thesis, Dublin Institute of Technology, Dublin, 2012

Pinder David, *Arts of urban exploration*, Cultural Geographies, vol 12, Edward Arnold Publishers, London, 2005, σελ.: 383-411

Tuters Marc, **Varnelis Kazys**, *Beyond Locative Media*, Leonardo, Vol. 39, No. 4, MIT press, August, 2006, σελ.: 357-363

Χαρίτος Δημήτρης, *Τα μέσα επικοινωνίας δι' εντοπισμού και οι επιδράσεις τους ως προς την κοινωνική αλληλόδραση στο περιβάλλον της σημερινής πόλης*, στο *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τεύχος 5, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007, σελ.: 46-61

Ιστοτόποι

Bergo Bettina, *The Trace in Derrida and Levinas*, Université de Montréal, Canadian Philosophical Association, London, Ontario, May, 2005
<https://www.academia.edu/1705190/The_Trace_in_Derrida_and_Levinas>

Breton André, *Le Manifeste du Surréalisme, 1924*, translated by A. S. Kline, 2010
<<http://www.poetryintranslation.com/PITBR/French/Manifesto.htm> >

Flanagan Mary, *Locating Play and Politics: Real World Games & Activism*, Leonardo Electronic Almanac, Vol 16, Issue 2 - 3, September, 2008
<http://www.leonardo.info/LEA/perthDAC/MFlanagan_LEA160203.pdf>

Hight Jeremy, *Views From Above: Locative Narrative and the Landscape*, in “*Wild Nature and the Digital Life*” Special Issue of the Leonardo Electronic Almanac, Vol 14, No 7-8, 2006
<http://www.leoalmanac.org/wp-content/uploads/2012/09/Guest_Ed_SThomas.pdf>

Holmes Brian, *Drifting through the grid: Psychogeography and Imperial Infrastructure*, Springerin, March 2004, an initial version of this text was presented at the RIXC »Media Architecture« conference in Riga, May 16-17, 2003 <http://www.springerin.at/dyn/heft_text.php?textid=1523&lang=en>

Jacks Ben, *Walking the City: Manhattan Projects*, in: *Places: A Forum of Environmental Design*, Volume 18, Issue 1, MIT Press, Cambridge, 2006
<<https://escholarship.org/uc/item/0wg1v9t3>>

Jacks Ben, *Locative Media, Pervasive Computing, Walking, and the Built Environment*, 2007
<<http://www.spatialturn.de/Abstracts/Jacks.pdf>>

Janicijevic Aleksandar, *The world of urban squares: a collection and analysis of rediscovered public spaces*, <<http://www.urbansquares.com/11psychogeographyNow.html>>

Manovich Lev, *The poetics of Augmented space*, 2002 (updated 2005), <http://manovich.net/index.php/projects/the-poetics-of-augmented-space>

Ochoa Rita, *The importance of the walk in the analysis of public space*, Understanding the Post-Industrial City: Metropolis, Urban Renewal, Public Space Joint PhD Seminar, Lisbon, 2009
<https://www.academia.edu/459702/The_importance_of_the_walk_in_the_analysis_of_public_space>

Russell Ben, *Headmap Manifesto*, 1999
<<http://technocult.net/technocult-library/headmap/>>

San Cornelio Gemma, *Objects and traces in space: connecting locative media with contemporary art*, International Journal of Arts and Technology, vol 6, no 2, σελ.: 181-195
<[https://www.academia.edu/1751805/Objects and traces in space connecting locative media with contemporary art](https://www.academia.edu/1751805/Objects_and_traces_in_space_connecting_locative_media_with_contemporary_art)>

Spittles Brian, *Making sense of sense of place*,
<[https://www.academia.edu/4790880/ISC Sense of Place](https://www.academia.edu/4790880/ISC_Sense_of_Place) >

Γιαννίσση Φοίβη, *Αρχαία και νέα περπατήματα: Επιτέλεση και ίχνη στο ελληνικό τοπίο*, kaput.art-magazine, vol 08, εκδότες: Χριστόφορος Μαρίνος, Θάνος Σταθόπουλος, Αθήνα, 2010
< <http://www.kaput.gr/>>

Ψαρράς Βασίλης, *Neo-Flaneur: Καλλιτεχνική Χαρτογράφηση των Αστικών Non-Places και New Media Arts*, Ημερίδα «Τόποι Θηλυκότητας/Προς μια νέα χαρτογράφηση», Κέντρο Σύγχρονης Τέχνης Θεσσαλονίκης, Φεβρουάριος, 2011
<http://www.cact.gr/uploads/files/eoflaneur-bill_psarras_teliko.pdf>

Situationist International Anthology: <http://www.bopsecrets.org/SI/index.htm>

<http://confluxfestival.org/about/>

<http://www.terirueb.net/drift/>

<http://www.transmediale.de/content/walk>

<http://youarenotthere.org/about/>

<http://research.urbantapestries.net/>

<http://www.jeremywood.net/my-ghost.html>

<http://realtime.waag.org/>

<http://stevesymons.net/aura1>

<http://biomapping.net/>

<http://www.walkspace.org/>

<http://greyisgood.eu/wholelondon/>

<http://www.strozzina.org/en/authors/francesco-careri/>

<http://www.richardlong.org/>>

Ερευνητικές εργασίες

Δασκαλάκη Κ., Ζαπανιώτης Φ., *Ίχνος*, διάλεξη ΕΜΠ, 2010

Κριμίζη Σοφία, *Ο Baudelaire και ο Benjamin στο Παρίσι του μετακινούμενου χρόνου*, διάλεξη, ΕΜΠ, 2008

Λάζου Χριστίνα, Νικολαΐδου Αλεξάνδρα, Ραχιώτη Αγγελική, *Η διαχρονική επιθυμία της περιπλάνησης_ αποτυπώνοντας τα βήματα του flâneur*, ΕΜΠ, 2013

Λιονουδάκη Χριστίνα, *Ψυχογεωγραφία_ το αστικό μέλλον μέσα από την ανάγνωση της Πόλης Εμπειρίας*, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2011

Ουρανός Ζαχαρίας, *Η περιπλάνηση σαν μέθοδος αστικής εξερεύνησης και η χαρτογράφηση του εφήμερου*, Πρόγραμμα μεταπτυχιακών Σπουδών, Κατεύθυνση Α, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2015

Φωτογραφικό υλικό

<https://www.google.com/>

<https://www.pinterest.com/>

<http://www.richardlong.org/>

<http://www.hamish-fulton.com/>

<http://murmurtoronto.ca/>

<http://weareherenow.org/>

<http://www.larissafassler.com/>

<http://varnelis.net/>

<http://www.jeremywood.net/>

<http://research.urbantapestries.net/>

<https://waag.org/en/relation/esther-polak>

<http://stevesymons.net/aura2>

<http://www.biomapping.net/>